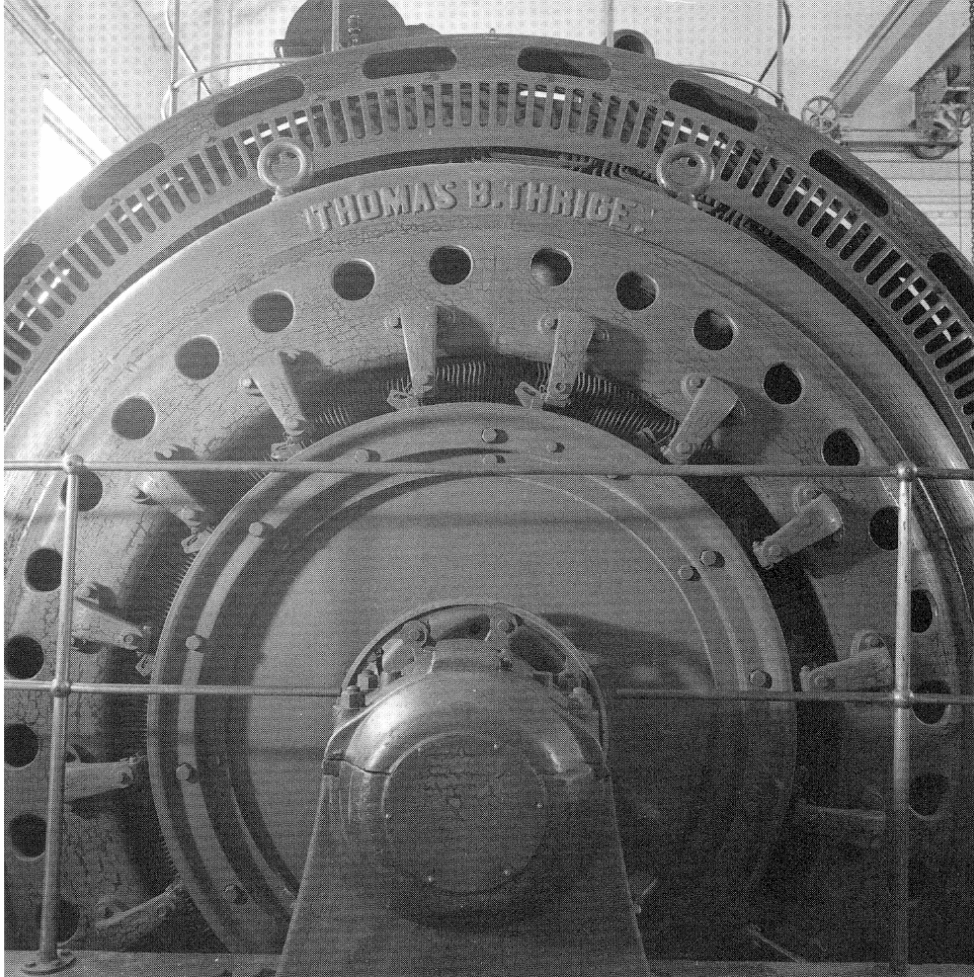

**Rapport om
INDUSTRISAMFUNDETS KULTURARV
på Fyn**

**Kulturmiljøråd Fyn
Museumsrådet for Fyns Amt**

**Januar 2005
Søren la Cour Jensen**

Forord

Denne rapport om den fynske industriudvikling er udarbejdet på baggrund af Kulturarvsstyrelsens skrivelse til museumsråd og kulturmiljøråd i sommeren 2003 med efterfølgende breve.

Til at forestå den praktiske del af arbejdet blev nedsat en arbejdsgruppe bestående af museumsinspektør Henrik Harnow, Odense Bys Museer, museumsinspektør Kurt Risskov Sørensen, Kertemindeegnens Museer og Kulturmiljøråd Fyn, og museumsinspektør Harriet M. Hansen, Middelfart Museum og Museumsrådet for Fyns Amt.

I forbindelse med sin ansættelse som leder af Industrimuseet Frederiks Værk måtte Henrik Harnow udtræde, og i den sidste del af arbejdet har deltaget museumsinspektør Flemming Steen Nielsen, Danmarks Mediemuseum, og museumsinspektør Sven Rask, Museerne på Vestfyn. Rapporten er udarbejdet af historiker, cand. mag. Søren la Cour Jensen.

De fynske museer har på forhånd ikke haft overblik over den fynske industriudvikling i det 19. og 20. århundrede. De lokalhistoriske museer arbejder inden for deres velafgrænsede lokalområder, og selv om vi hver for sig gør et forsøg på at placere i hvert fald vore væsentligste industrier i en national kontekst, har ingen af os arbejdet med Fyn som helhed. Hertil kommer, at Fyn ikke er dækket af et fuldstændigt net af statsanerkendte kulturhistoriske museer for nyere tid, hvorfor f.eks. hele Nordfyn står udækket.

Når Kulturarvsstyrelsen har valgt at gøre kulturarven fra industrisamfundet til sit første satsningsområde, har det været ud fra en viden om, at der er stort behov for arbejde på området. Vort arbejde med denne rapport har afsløret hvor sandt dette er. Og det er måske den væsentligste indsigt. I skrivende stund er vi stadig ikke fuldt klar over, om det geografiske Fyns Amt udgør en "region" med hensyn til industriudvikling. Om der er en indre sammenhæng og en fælles udvikling, der giver begrebet "fynsk industriudvikling" mening. I det følgende er vi dog gået ud fra, at dette var tilfældet.

Harriet M. Hansen, Kurt Risskov Sørensen, Flemming Steen Nielsen, Sven Rask

Rapport om industrisamfundets kulturarv på Fyn

- 1. Indledning**
- 2. Industri i Odense 1840-1970**
- 3. Industri i den fynske region 1840-1970**
- 4. Statistik og tal for industrien på Fyn**
- 5. Beskrivelse af udvalgte markante Odense-virksomheder**
- 6. Beskrivelse af udvalgte markante provins-virksomheder**
- 7. Indstillinger af industriminder og industrimiljøer**
- 8. Forslag til videre undersøgelser**
- 9. Fredet og beskyttet i planlægningen**
- 10. Litteratur – et udvalg**
- 11. Bilag**

1. Indledning

Udgangspunktet for rapporten er den gængse definition på industri: en fremstillingsvirksomhed med over 5 ansatte. Flere industriforetagender kan, og især kunne, med god ret anskues som håndværksvirksomheder, men at lægge en skelnen baseret på det produktionstekniske niveau er i praksis næppe muligt. Dette betyder ikke blot, at mange små mejerier og elværker falder uden for rapporten, men også små maskinfabrikker og andre foretagender, der i gængs opfattelse ville være industri.

Der findes ingen forskning, der dækker den fynske industri som samlet undersøgelsesområde. Det har derfor ikke været muligt at give en gennemgående, fuldt dækkende og specifik beskrivelse af de tendenser og særlige problemstillinger, der måtte have præget den fynske industriudvikling. Man kunne have håbet, at den industriregistrering, som fandt sted i 1970'erne og 1980'erne, kunne have været udgangspunktet for vort arbejde, men kvaliteten viste sig at være for svingende til, at det kunne lade sig gøre.

Grundlaget for rapporten bliver derfor smallere lokale industriundersøgelser, indhentede oplysninger fra museer og lokalarkiver, samt statistisk materiale, der belyser de fynske forhold. Da Odense indtager en særstilling og må opfattes som primus motor for det fynske område, omhandler afsnit 2 udelukkende den odenseanske industri. Derefter behandles hele regionens industri i afsnit 3. Statistikken, som udgør basis for det samlede overblik over regionen, behandles i afsnit 4. Vi har desuden fundet det formålstjenligt og illustrativt at bringe en liste over markante fynske industrivirksomheder, og dette findes i afsnittene 5 og 6.

I afsnit 7 følger de fynske indstillinger af industriminder og industrimiljøer, og i afsnittene 8 og 9 beskrives hvilke områder der videre bør undersøges, samt hvad der er fredet og beskyttet i planlægningen.

Den tidlige industri på landsplan er behandlet i O.J. Rawerts "Kongeriget Danmarks industrielle Forhold – Fra de ældste tider til begyndelsen af 1848" og er siden fulgt op af "Industriens Historie i Danmark", hvor Axel Nielsen i bd. 3 behandler tiden 1820-1870. Disse værker er aldrig fulgt op af en bred fremstilling, men i 1980'erne blev fokus rettet på industrien med forskningsprojektet Industriens vækst og vilkår, Dansk Industris Historie efter 1870, under Carlsbergfondet og Statens humanistiske Forskningsråd. Under dette projekt er udkommet 6 bind om dansk industrihistorie, hvoraf især det første bind ved Hans Chr. Johansen: "Industriens vækst og vilkår 1870-1973" har været relevant i vort arbejde. Problemet er, at man i hele denne litteratur arbejder på brancheplan, fordi man kun forstår den enkelte industrivirksomhed, når man kender dens branche. Dette er med til at gøre arbejdet med at skabe et samlet overblik inden for et geografisk område særdeles vanskeligt.

For Odenses vedkommende er der skrevet en lang række væsentlige værker om byens industri med oversigtsværket "Fabrik og bolig. Det industrielle miljø i Odense 1840-1940" som hovedværket. For tiden efter 1945 kan suppleres med den korte oversigt i Odense bys historie, "Storby og servicecenter: Odense 1945-1988". Herudover er der kommet en lang række jubilæumsskrifter om den enkelte virksomhed. I de øvrige købstæder er industrien og dens betydning behandlet i mere eller mindre grad i byernes købstadshistorie. Her skiller Fåborg sig dog ud, idet Jørgen Burchardt i 1984 behandlede byens industri, virksomhed for virksomhed, i værket "Provinsindustri". Dette sker på baggrund af en kort, samlet præsentation af fynsk købstadsindustri, og denne indledningen er stadig den mest sammenfattende beskrivelse af fynsk industriudvikling til dato.

Den manglende litteratur har gjort, at der må bygges på de brede topografiske værker. Amtsbeskrivelserne i henholdsvis 1843 (Odense amt) og 1854 (Svendborg amt) er ganske detaljerede om de foretagender, der eksisterede på denne tid, og i de tre sidste udgaver af Trap: Danmark fra 1899, 1923 og 1959 findes oplysninger om forhold på sogneniveau og om enkeltvirksomheder, der er benyttet i det følgende.

Udviklingen kan bredt sammenfattes i nedenstående faser, der lokalt dog kan have et noget andet forløb:

Før 1840	Førindustriel periode. Spredte industrielle produktioner.
1840 - 1870	Tidlig industriel fase med jernstøberier, tekstilindustrier og tobaksfabrikker i købstæderne.
1870 - 1920	Det store almene gennembrud, hvor voksende virksomheder afgørende sætter deres præg på samfundet
1920 - 1950	Kriser, fald i beskæftigelsen mange steder. Fra midt 1930'erne begyndende opsving, der afbrydes af krigen, men fortsætter kort efter denne. De store gamle virksomheder dominerer, men under overfladen et væld af mindre virksomheder.
1950 - 1970	Industrisamfundet er slået igennem. Centralisering. Markant opsving i 1960'erne. Mange af de gamle virksomheder lukker, men yngre virksomheder, ofte med mere nichepræget produktion, ekspanderer. Udflytning til industrikvarterer.
1970 -	Globalisering af industrien

Dette forløb ligger tæt op ad det billede, der normalt gives af dansk industriudvikling, og man kan heller ikke se deciderede særegne fynske træk, der på generelt plan skiller sig ud. Måske de amtsslige rapporter, som nu udarbejdes for hele landet, kan hjælpe med at nuancere særlige regionale træk?

Kort præsentation af Fyns Amt, 1840-1970

Det geografiske område, Fyns Amt, udgør en rimelig fast størrelse med relevans for hele perioden. Selvom det før 1970 bestod af to amter, Odense amt og Svendborg amt, har det fynske område som administrativt område eksisteret som begreb langt tilbage i tiden og er ikke en nyskabelse fra kommunalreformen i 1970.

Odense var den centrale hovedby, men dens indflydelse på Svendborg amt i ældre tid skal dog nok ikke overvurderes. Svendborg var også et centrum i sig selv i sit amt, hvor skibsfarten er det mest karakteristiske træk.

Bilag 11 viser de fynske købstæders befolkningstal 1801-1950. Odense, Svendborg og Nyborg var fra gammel tid de væsentligste byer, hvor Odense dog var betydeligt større end de to andre. Hvad angår forholdet mellem de mindre købstæder, skete der dog flere forskydninger.

I 1800-tallet var købstæderne i Svendborg amt gennemgående større end i Odense, om end Assens blandede sig i toppen af denne gruppe. I det samlede fynske billede synes betydningen af det sydfynske øhav som aktivitetsfelt dog at vige. Flere af disse købstæder oplevede i 1900-tallet en direkte befolkningstilbagegang, hvorimod købstæderne i Odense amt voksede. Størst vækst fik lillebyen Middelfart, der blev større end Assens og tangerede Nyborgs niveau.

Fyn var i perioden karakteriseret af en meget tæt infrastruktur. Alle kystbyerne samt Odense fik gode havne. Især det sydfynske øhav havde et tæt net af havne og en skibsfart af væsentlig betydning. Jernbanen kom med hovedbanen Nyborg-Strib 1865-66, og hovedbaner fra Odense til kystbyerne i årene efter – jvf. bilag 10. Ved landstationerne opstod de såkaldte stationsbyer, der voksede frem til at være egentlige bysamfund omkring århundredeskiftet. Det var byer som Ringe, Glamsbjerg, Årup, Ejby, Nr. Aaby, Tommerup og Otterup. Ringe havde i 1930 passeret købstæder som Kerteminde og Bogense og var i 1950 med sine 4.495 indbyggere på størrelse med Assens og Fåborg.

Det betød, at Fyn fra omkring 1880 stod med et fintmasket net af jernbane og skibsfart, og som Peter Fransen har vist med sin undersøgelse af varetransporten på Fyn fra 1865 til 1920, var det samspillet mellem jernbane og havn, der var af egentlig betydning. Han viser også, hvordan det moderne samfund nåede ud i alle kroge på øen før 1. verdenskrig og påvirkede alle dele af samfundet. Gennem hans undersøgelse kan man se den vækst, der skete f.eks. i stationsbyerne, men også, at væksten her skyldtes få varegrupper – ikke som i købstæderne, hvor viften af varer var bred. Ingen af stationsbyerne nåede den mindste købstad, dvs. Bogense, i varemængder, og det var karakteristisk, at den største omsætningsterminal blandt landstationerne i Fransens periode er Stenstrup, ene og alene på grund af områdets teglværker.

Også på andre felter når de teknologiske gennembrud ud i de små samfund. De mange mejerier opført fra 1880'erne benyttede dampmaskiner som kraftmaskiner. Efter 1905 blev der opført mange små jævnstrømselværker i selv ganske små byer. Det skyldtes ikke mindst R. Andersens virksomhed i Nr. Aaby, der gjorde opførelse og drift af små landelværker til sit speciale. Hans eget værk i Nr. Aaby blev langt det største landelværk i Danmark og måtte i Danmarks statistik påføres under købstadsværkerne. Fyn havde i 1915 flere elværker end nogen anden landsdel. Når dette sammenholdes med, at Odense fik gas, vand og el før alle andre større byer, herunder København, og at Fyn også fik de første banker, tyder alt på, at der tidligt har været et klima for udvikling og investering, uden at det dog kan påvise om, og hvordan, det fik indflydelse på industriudviklingen!

2. Industri i Odense 1840-1970

Ved indgangen til det 19. århundrede var Odense en betragtelig dansk provinsby. Med tæt på 6.000 indbyggere var det Danmarks næststørste by, og der gik en jævn strøm af rå- og handelsvarer ind og ud af byen. Trafikken af varer, og den generelle adgang til Odense blev lettet betydeligt i 1806, da kanalen fra Odense Fjord til den ny Odense Havn stod færdig i 1806.

At Odense havde fået kanalen betød, at der kunne sejle skibe helt ind til byen. Det betød ikke, at Odense blev en egentlig søfartsby og konkurrent til købstædernes havne, men transporten af grovvarer til og fra Odense blev lettet betydeligt.

Trods dens kun godt 9.000 indbyggere var Odense i 1840 stadig Danmarks største provinsby, og byen stod da også kun tilbage for hovedstaden når det gjaldt graden af industriel udvikling. Da industrialiseringen for alvor tog fart midt i 1800-tallet, var Odense tilsvarende den førende industriby i provinsen. Noget der stadig gjorde sig gældende i en periode efter Odense i løbet af den anden halvdel af 1800-tallet indbyggermæssigt var blevet overhalet af Århus.

Fra 1840 til 1870 skete der en kraftig befolkningstilvækst. På de 30 år voksede indbyggertallet i byen med næsten 85 % til hele 16.970. Ud over almindelig befolkningsforøgelse skete der også en større indvandring til byen – primært fra de fynske landdistrikter, men også andre købstæder og hovedstaden bidrog til Odenses betydelige vækst.

Odenses industri skal under den tidligste industrialisering i højere grad defineres ud fra et højt antal af ansatte, end ud fra et højt industriteknologisk niveau. Den odenseanske industri var i første halvdel af 1800-tallet især domineret af arbejdsintensive erhverv - masseproducerende håndværk. Der var dog også mekaniseret industri omkring 1840 i byen. Bedste eksempel er P. L. Brandts klædefabrik der var blevet grundlagt i 1835, og i lidt mindre grad M. P. Allerups Jernstøberi fra 1836 og jernstøberiet Phønix fra 1841. I 1841 beskæftigede disse tre virksomheder i alt 71 mennesker.

P. L. Brandt fik installeret byens første dampmaskine i 1839 – en maskine bygget på Andersens Jernstøberi i Assens – dermed var den industrielle revolution for alvor kommet til Odense, og Fyn.

Fabrikstabellerne for 1841 viser hvilke brancher der havde de største virksomheder, målt på antal arbejdere:

- 1 klædefabrik med i alt 28 arbejdere
- 4 tobaksfabrikker med i alt 63 arbejdere
- 2 jernstøberier med i alt 43 arbejdere
- 2 bomuldsvæverier med i alt 11 arbejdere

De relativt høje antal arbejdere er ikke nogen indikator for at fabrikkerne var sammenlignelige med moderne storindustri. Det teknologiske niveau af især tobaksfabrikkernes produktionsmetoder var meget lavt, og der var primært tale om håndværksmæssig masseproduktion. Tobaksfabrikkerne var udbredte på Fyn, som i resten af landet. Tobaksvareproduktionen var meget arbejdsintensivt, og det var kendetegnende for fabrikkerne, at mekaniseringsniveauet var tilsvarende lavt. Selv hvor der var indført maskiner i produktionen, var der primært tale om manuelt arbejde. På samme tid krævede det meste af arbejdet ikke et videre højt indlæringsniveau, hvorfor omkring to tredjedele af arbejdskraften helt op til slutningen af 1800-tallet var under 18 år. Efter århundredskiftet ændredes denne fordeling, så andelen af børn og unge i industrien var faldet til kun 17 % i 1912. Kvinderne tog over fra børnene.

Ifølge industritællingen i 1855 var de ovenstående brancher vokset betydeligt:

- 1 klædefabrik med i alt 55 arbejdere
- 5 tobaksfabrikker med i alt 94 arbejdere
- 4 jernstøberier med i alt 221 arbejdere
- 3 bomuldsvæverier med i alt 58 arbejdere

I samme industritælling er der registreret tre dampmaskiner i byen. En stod på et brændevinsbrænderi, én på et jernstøberierne og den sidste befandt sig på P. L. Brandts klædefabrik. (Ikke den der i dag er kendt som Brandts Klædefabrik, den blev grundlagt i 1869 af Morten Kisbye Brandt).

Det skal påpeges at Odense på alle områder trådte tidligt ind i den industrielle tidsalder. Byen fik gas og vand i 1853, først i Danmark, og som den første større danske by et elværk i 1891. Den fynske jernbane (Nyborg-Odense-Middelfart) stod færdig i 1865 og dermed fik Odense en hurtig og god forbindelse til færgerne mod Jylland og Sjælland. At den tidlige forsyning med gas, vand og elektricitet har haft en betydning for industriens udvikling i Odense er der ingen tvivl om, men den nærmere sammenhæng mangler stadig en dybere undersøgelse.

Selvom Odense i slutningen af 1800-tallet mistede sin status som landets største provinsby, fortsatte den med at have et højere industrialiseringsniveau målt på beskæftigede i industrien end de to andre store provinsindustribyer, Århus og Ålborg. Herunder vises den procentvise andel af befolkningen i de tre byer, der var beskæftiget i industrien i den første tredjedel af 1900-tallet:

	1914	1925	1935
Odense	20	23	22
Århus	17	19	18
Ålborg	17	19	17

På trods af mindre forskelle i optællingsmetoderne for de tre år kan man slå fast, at Odenses stilling som en udpræget industriby var tydelig.

De altoverskyggende brancher i slutningen af 1800-tallet var næringsmiddelindustrien, tekstil-, metal- og maskinindustrien. De større kapitaltunge virksomheder var blevet de dominerende, og den fysiske placering af industrikomplekserne var blevet rykket. I industrialiseringens tidligste år havde virksomhederne primært været baggårdsindustrier, der lå i byens centrum. Fra 1850'erne opstod der et industrikvarter lige syd for åen, og i 1870'erne begyndte en udvikling hvor virksomhederne i højere grad placerede sig nord for centrum, i nærheden af jernbanen og havnen.

Det mest markante eksempel er Thomas B. Thrige, der i 1898 flyttede sin fabrik fra Klingenberg midt i byen, til Tolderlundsvej - området mellem jernbanen og havnen - hvor den udviklede sig fra at dække 2.400 m² i 1898 til 83.000 m² i 1944.

I mellemkrigstiden skete der en betydelig vækst i antallet af industrielle virksomheder og af antallet af ansatte. Tal i "Statistisk Tabelværk" viser at mellem 1914 og 1935 steg det samlede antal virksomheder i Odense fra 1059 til 1797 (Brancherne 'jord- og byggeindustri' samt 'soignering' er ikke medtaget og forstæderne er ikke regnet med), det vil sige en vækst på knap 60 %. Væksten var dog ikke jævnt fordelt på brancherne. Mest markant var forskydningerne på arbejdsstyrken indenfor

tekstilindustrien samt jern- og metalindustrien. For tekstilindustrien faldt den procentvise andel af arbejdsstyrken fra 19,1 % til 10 %. Det omvendte var tilfældet indenfor jern- og metalindustrien. Her steg andelen af arbejdsstyrken fra 27,2 % i 1914 til hele 38,5 % i 1935. Odenses industrikvarterer bredte sig fra områder udenfor den gamle bykerne. Mellem jernbanen og havnen, udenfor Vesterport og mod nordvest ud fra byen.

Efter Den anden Verdenskrig begyndte en større omlægning af den odenseanske industri. Især placeringen af fabriksanlæggene ændredes. I meget store træk er den odenseanske industri i efterkrigstiden først præget af udflytning til større og mere tidssvarende anlæg, oftest fladeanlæg, og dernæst i den følgende fase af lukning af store dele af de klassiske industrivirksomheder. Der var allerede tidligt set eksempler på udflytning til større bygningskomplekser, bl.a. det meget store Odense Kamgarnspinderi, som flyttede fra en placering i den indre by til en placering på åben mark sydøst for byen. Fra 1950'erne blev udflytningen for alvor tydelig. Udflytningen fandt sted til flere lokaliteter. Der var som nævnt allerede ældre industriområder udenfor den gamle industribys område, men det er karakteristisk, at der dels blev placeret store nye fabriksanlæg uden for byen, dels blev skabt et antal mindre, planlagte industrikvarterer, som skulle inddæmme industrialiseringens ulemper. Et af de mest bemærkelsesværdige anlæg var det meget store fabrikskompleks for Hastrup's fabrikker, som sidst i 1950'erne flyttede til en placering nord for byen hvor der, som et af byens største industrianlæg i efterkrigstiden, blev opført et omfattende fladeanlæg. En endnu større udflytning var, da Lindøværftet blev etableret i Munkebo i 1959 som afløser for det gamle Odense Staalskibsværft i den indre del af kanalen.

Også syd for byen, i Hjallese, var der udflytning af større virksomheder, bl.a. det gamle jernstøberi Tasso i Frederiksgade, som anlagde den nye fabrik i knap så snærende omgivelser. Det er i øvrigt bemærkelsesværdigt, at disse nye anlæg næsten overalt blev omkranset af den nye, hastige parcelhusvækst.

Der opstod nye mindre industrikvarterer eller -områder i Hjallese, Korup, Næsby m.fl., mens det største område var beliggende syd for byen og udviklede sig fra anlæggelsen af Kamgarnspinderiet over en række mindre og mellemstore virksomheder, senere suppleret med udflytningen af Fyens Stiftstidende og med anlæggelsen af yderligere nye industri- og transportanlæg i området sydøst for byen og i området øst for Syddansk Universitet.

Der er grund til at bemærke, at en række store og kendte odenseanske virksomheder er lukket gennem 1970-80'erne. Det drejer sig med en enkelt undtagelse om hele den gamle jern- og metalindustri, Hastrup's fabrikker, Brandts Klædefabrik og næsten alle byens tekstilfabrikker samt Thomas B. Thriges fabrikker m.fl.

I disse år er Odense ved at få et nyt industriområde. Med anlæggelsen af den store Tietgen Byen ved motorvejen, der løber syd om Odense, har tanken været at afsætte et stort område til nyt industribyggeri rettet mod transporten på motorvejene. Området er endnu ikke fuldt udbygget, men bærer i øvrigt en række klassiske odenseanske industrinavne, alle udvalgt efter en overordnet plan af Odense Bys Museer.

En grundig undersøgelse af den odenseanske og fynske industri i hovedperioden mellem 1930 og 1970 mangler desværre. En sådan ville samtidig kunne give et godt billede af den bredere udvikling af den danske provinsindustri.

3. Industri i den fynske region 1840-1970

Det tidligste eksempel på et fynsk industrianlæg er rigsmarsk Anders Billes våbenværk - Brobyværk - der blev grundlagt midt i 1600-tallet ved Odense Å. Værket brugte vandmølledrevne maskiner i produktionen, men dette forblev et enkeltstående eksempel. 100 år senere opstod flere manufakturer – baseret på den tankegang, at alle hænder måtte nyttiggøres. Odense Tugthus var således en arbejdsanstalt. Reformivrige godsejere tog tanken op, og der kendes flere fynske eksempler. Kammerherre Adeler på Hindsgavl stod bag flere manufakturer i Middelfart omkring år 1800. Bedst kendt er dog greve Johan Ludvig Reventlow (1751-1801), Brahetrolleborg, der etablerede et hammer- og slibeværk i 1784, et linnedvæveri uden for Korinth i 1792, samt flere teglværker. Hans søn, lensgreve Ditlev Christian Reventlow, grundlagde i 1809 et garveri i linnedvæveriet – senere Dittmanns garveri. Dette garveri var det eneste af disse tidlige forsøg, der kom til at udvikle sig og overleve. At det ikke kun var godsejere, der kunne realisere sådanne tanker, viser kordegn Hans Rasmussens initiativer i Assens fra 1821, der endte med et jernstøberi i 1830'erne.

Den mest udbredte industri i de fynske landdistrikter var teglværkerne. Der har været teglværker næsten overalt, men ikke mindst Steenstrup-området nord for Svendborg har været et udpræget teglværksområde. I takt med købstædernes vækst op gennem 1800-tallet, og den deraf voksende efterspørgsel på sten og tegl, gennemgik teglværkerne en stigende industrialisering. I løbet af slutningen af 1800-tallet blev det store antal mindre tidligt-industrielle teglværker afløst af færre større fuldt industrielle anlæg, med en væsentlig større produktionskapacitet. På Fyn var der i denne periode en tendens til, at teglværkernes lokalisering rykkede tættere på kysten og havnebyerne. Ud over transporten med jernbanen, især banerne Nyborg-Strib og Odense-Svendborg, der fik stor betydning for afsætningen til teglværkernes fjernmarkeder, blev en stor del af produktionen eksporteret fra Fyn og de større sydlige øer via købstædernes havne.

Odense var som nævnt først og størst, men hurtigt kom købstæderne med. Tidligst og mest markant er jernstøberierne, mindst et i hver købstad, der blev grundlagt i den fynske provins mellem 1830'erne og 1850'erne. De første jernstøberier på Fyn blev grundlagt i Odense. Det første i 1836 af M.P. Allerup, og i 1841 åbnede jernstøberiet Phønix, også i Odense. Assens var den første mindre købstad der fik støberi, her åbnede det første også allerede i 1836. Derefter fulgte så et i Nyborg, og Kerteminde kom med i 1847. En komplet liste over rækkefølgen for de tidlige støberiers grundlæggelse i det fynske område er vedlagt som bilag 9. Ingen af støberierne var i begyndelsen store virksomheder. I Odense var der i 1841 i alt 43 ansatte på de to støberier. Dette tal var oppe på 221 for de nu fire odenseanske støberier i 1855. Arbejdsstyrken på provinsstøberier var oftest noget mindre, men gradvist voksede antallet af arbejdere – i de fleste tilfælde til omkring 150 - 200. Med støberierne havde den moderne tunge industri – selvom den ikke nødvendigvis var hverken videre mekaniseret eller maskiniseret - holdt sit indtog på Fyn. Af bilag 2 fremgår det, at branchen endnu i 1885 var den væsentligste industrigren i det fynske opland sammen med tobaksindustrien, regnet i antal arbejdere. Her var der en relativ høj grad af manuelt arbejde, høje omkostninger ved transport af færdigprodukter og en stor lokal efterspørgsel, der gjorde de fynske produkter konkurrencedygtige over for importerede varer fra England og Tyskland.

Odense oplevede en voldsom vækst i 1850'erne. I den fynske provins var man lidt senere på færde, men kommer dog med. I anden halvdel af 1800-tallet oprettes en række virksomheder til forædling af landbrugsprodukter, hvilket var nærliggende for landbrugsøen Fyn. De små bryggerier blev større, hjulpet godt på vej af den nye bayerske øl der var kommet i produktion i provinsen, for

eksempel i Assens, Faaborg, Nyborg. Faaborg, Assens og Svendborg fik svineslagterier og Assens også sin store sukkerfabrik, for at nævne et par af de store.

Spredt ud i de fynske landområder etableredes også industrier. De vandkraft- eller vandkrævende produktioner ved åerne kunne vel ikke måle sig med andre landsdeles tilsvarende produktioner, men der fandtes dog betydelige virksomheder ved åerne. Den væsentligste var Dalum Papirfabrik ved Odense Å, der i dag opfattes som en del af Odenses industri, men som ved grundlæggelsen i 1873 afgjort lå på landet.

At det undertiden er iværksætteren, der er bestemmende for placering af industri, ses af Lunghøj Piske- og Stokkefabrik. Fabrikken blev grundlagt i Lunghøj ved Gelsted omkring 1874 på et lille husmandsbrug af en sadelmager, og udviklede sig til Nordens største af sin art og fik over 100 ansatte. Men med Gelsted station og jernbanenettet inden for rækkevidde var en sådan placering ikke uhensigtsmæssig.

I slutningen af 1800-tallet øgedes antallet af maskiner i industrien markant. Den gennemgribende mekanisering tog fart i 1890'erne og begyndelsen af 1900-tallet. Nu fik selv de mindste virksomheder, der ikke tidligere havde benyttet maskiner, installeret maskiner i produktionen. Firmaer som Thomas B. Thrige i Odense og R. Andersens fabrikker i Nr. Aaby voksede sig netop store som konsekvens af denne udvikling. Se bilag 3 for et overblik over maskinernes udbredelse til de fynske virksomheder.

De store industrier satte nu deres markante præg på byerne. Specielt industrivirksomhederne i købstæderne i Odense Amt var inde i en vækstperiode, og Middelfart kom med, da Nordisk Kabel- og Traad valgte at lægge deres trådværk i byen i 1899. Odense havde dog en større vækst end nogen af de mindre byer, men Middelfart fik i 1900-tallet en udvikling, der fulgte med, takket være denne ene virksomhed.

Første Verdenskrig betød både problemer og muligheder. De mange træskibsværfter blev præget af den vigende aktivitet i det sydfynske øhav samtidig med, at skibene skulle være større. Hertil kom konkurrencen med stålskibsværfterne, der netop blev etableret i årene op mod 1920. Den fynske produktion blev koncentreret på de store værfter i Odense og Svendborg. Denne udvikling var med til at cementere betydningen af jern- og metalindustrien på Fyn.

I mellemkrigstiden var købstæderne domineret af de store virksomheder. Hver købstad havde sine få store arbejdspladser, der dominerede. Jernstøberierne var stadig en væsentlig branche. Men kriserne efter 1. verdenskrig og den økonomiske verdenskrise omkring 1930 udsatte mange virksomheder for et pres. Med de nye konjunkturer i anden halvdel af 1930'erne dukkede flere mindre virksomheder op, og mange af efterkrigstidens succesrige virksomheder havde rod i mellemkrigstidens iværksættere. Skibsmotorer i det små, især til fiskerflåden, blev produceret både i Marstal, Faaborg, Middelfart og Lundeberg. Anden Verdenskrig ændrede hele markedet, men allerede i 1947 var industriproduktionen oppe på samme niveau som før krigsudbruddet, og væksten fortsatte med kun få udsving gennem resten af perioden frem til 1970.

Omkring 1970 ændrede markedet sig igen. Mange af de gamle virksomheder kom i vanskeligheder, tekstilfabrikkerne og jernstøberier måtte lukke, bryggerierne blev centraliseret, og kun få overlevede. Takket være produktionsomlægninger, rationaliseringer og gennemgribende moderniseringer, lykkedes det dog for en del af de store, ikke blot at fastholde produktionen, men også at udvide den – f. eks. NKT, Assens Sukkerfabrik og Dalum Papirfabrik. Samtidig voksede mindre virksomheder som Taarup i Kerteminde med sine grønthøstere, Brenderup Maskinfabrik også med grønthøstere, foderlæssere og anhængere, MH møbler med skolemøbler i Middelfart, Fabers Fabrikker med persiennen og mange andre mindre og mellemstore virksomheder.

Som i Odense blev industri og bolig nu helt adskilt. Kommunerne gik aktivt ind og lavede dispositionsplaner, og industri blev placeret i nyetablerede industriområder i nærheden af gode veje/motorveje, mens dens arbejdere kom til at bo i egne villaer i parcelhuskvarterer. Byernes centrum var blevet – næsten – tømt for industri. Det var en udvikling, der var godt i gang i 1970, og som fortsatte århundredet ud.

Som helhed for hele perioden 1840-1970 må det konstateres, at vi ikke er i stand til at pege på helt specifikke fynske særpræg. Industrien i Fyns Amt fulgte den almindelige danske udvikling. Jern- og metalindustrien samt skibsværfterne har dog været en smule mere dominerende på Fyn end i resten af landet. Netop disse to brancher supplerer hinanden i uddannelsen og fastholdelsen af jern- og metalarbejdere, og gør derfor området særligt attraktivt for netop denne type virksomheder. Også indenfor nærings- og nydelsesmiddelindustrien er Fyn godt med. Odenses dominans i området inden for alle brancher er indlysende, men også i provinsen er der markant industri.

4. Statistik og tal for industrien på Fyn

At danne sig et detaljeret overblik over den samlede fynske industris udvikling er langt fra let. Ved gennemgang af Statistisk Tabelværk, der ellers er en af de bedste kilder til at opnå et talmæssigt overblik, ser man hurtigt, at det kun er muligt at få et ufuldstændigt billede af de forskellige brancher. Bilag 1 og 2 viser antallet af 'hovedpersoner' og primære ansatte i de mest markante fynske brancher i årene 1850 og 1860 - også de håndværksprægede, samt væverne der både udgjorde hjemmeproducerende samt ansatte på tekstilfabrikkerne.

Hvis de tidlige industritællinger (bilag 1 og 2) sammenholdes med oversigten over grundlæggelsen af de fynske jernstøberier (bilag 9), bliver manglerne åbenlyse. I 1850 var der også jernstøberier i Nyborg og Kerteminde, men disse relativt store, og lokalt markante, virksomheder er ikke nævnt i statistikken (jvf. bilag 1).

Det er oplagt at forvente en endnu større usikkerhed i tallene for den langt større gruppe af vævere, hvor langt den største del har været ikke-industrielle hjemmearbejdende håndværkere. På trods af den store usikkerhed i det statistiske materiale ses der mellem 1850 og 1860 en betydelig udvikling i antallet af arbejdere på især jernstøberierne og indenfor tekstilbranchen. Jernstøberierne mere end tidobler arbejdsstyrken, og der ses ligeledes en markant stigning i antallet af tekstilarbejdere. Forklaringerne på den voldsomme stigning kan både skyldes en forbedret registreringsmetode, men naturligvis også den begyndende etablering af større tekstilfabrikker.

Et noget mere troværdigt billede tegnes i kammerassessor J. T. Bayers værk "Dansk Provinsindustri statistisk fremstillet" fra 1885. I hans industriopgørelse for Fyns Stift – der geografisk svarer til Fyns Amt i dag – gennemgås stiftet købstad for købstad, og dermed gives der et ganske detaljeret og dækkende billede af den fynske industri i 1880'erne. I bilag 2 er enkelte markante brancher for de enkelte byer trukket ud, med de samlede tal for byerne nederst i hver bys tabel. Jernstøberierne træder igen frem som markante virksomheder i stort set alle købstæderne. De er ikke nødvendigvis de største arbejdspladser i alle byerne, men som branche i hele det fynske område, er det absolut den mest betydende.

Med erhvervstællingen i 1897 blev det talmæssige materiale betydeligt mere gennemarbejdet. Desværre er det i tællingen ikke muligt for at sondre industriernes geografiske placering udenfor København, da tællingerne er delt op i København, købstæderne og handelspladserne som ét hele, alle landdistrikter og sammenfattende 'Det egentlige Danmark'. I tællingen er der dog lavet en landsdelsinddelt dampkedelstatistik over dampkedlernes antal og størrelse. Her er det muligt at se udviklingen af antallet af maskiner og det samlede antal hestekrafter for landsdelene mellem 1883 og 1897. Tallene er trukket ud i bilag 3.

Fyn ligger som landsdel noget over landsgennemsnittet, når det gælder den procentuelle vækst i både antal og kraft. Sammenlignet med landsdelene bliver Fyn kun overgået af Jylland, både når det gælder forøgelsen af maskiner og maskinkraftens samlede vækst. København fremviser kun svag fremgang, og dette må tillægges et relativt højt maskinelt niveau allerede før 1883. I provinsen var der altså et langt større vækstpotentiale og derfor også en større procentuel vækst. Dette forhold har også gjort sig gældende i forholdet mellem Fyn og Jylland, hvor Fyn allerede i 1850 har haft et relativt stort antal dampmaskiner i forhold til Jylland.

Erhvervstællingen i 1906 gør det muligt at skelne mellem de enkelte større byer og købstæder, samt landdistrikterne i de enkelte amter, dog kun på det overordnede niveau – antallet af virksomheder og ansatte. Bilag 4 A viser de samlede tal for industrivirksomhederne i købstæderne i det fynske område og de samlede tal for landdistrikterne, sammenholdt med de tilsvarende tal for landet som

helhed. Man ser at den procentuelle beskæftigelse i industrien generelt ligger højere for det fynske område end landsgennemsnittet. Dette er også tilfældet med de fynske landdistrikter. Nederst i tabellen er indsat tallene for København, Århus og Ålborg, og de viser, at andelen af ansatte i industrien i landets største byer var størst i Odense. De viser også, at de enkelte virksomheder har betydeligt flere ansatte i København, Århus og Ålborg, end i Odense.

Da samtlige provinsbyerne er sammentalt, og kun delt op efter størrelsen af byerne hvori erhvervene bliver bedrevet, er der i bilag 4 B kun medtaget antallet af virksomheder i udvalgte markante brancher og de ansatte i disse for Odense by og for landdistrikterne i Odense og Svendborg Amter samt de samlede tal for landdistrikterne og for hele landet. Dette giver et fingerpeg om udviklingen i det fynske område, men dækker altså ikke de øvrige fynske købstæder, og gør derfor tallene svære at sammenligne på det regionale niveau. Derfor kan der desværre ikke, som i de senere tællinger, laves en udregning af Fyns procentvise andel af virksomheder og ansatte i forhold til resten af landet.

Det er vigtigt at huske, at langt de fleste virksomheder var håndværksvirksomheder med mellem 0 og 5 ansatte. Hvis man ønsker tal for de enkelte industrialiserede brancher, der dækker hele den fynske region, er det ikke altid muligt at sortere virksomhederne efter antal ansatte, man skal derfor være opmærksom på den meget store andel af små virksomheder, eller ikke-industrielle virksomheder, der figurere i statistikkerne.

Andelen af virksomheder i de danske provinsbyer, i procent af samtlige virksomheder, der havde mellem 0 og 5 arbejdere i henholdsvis 1906 og 1914 var fordelt således:

Provinsbyer med:	1906	1914
over 20.000 indb.	85,9	84,0
10 – 20.000 indb.	87,0	86,3
7 – 10.000 indb.	87,3	87,2
4 – 7.000 indb.	88,7	90,0
2 – 4.000 indb.	91,0	91,3
under 2.000 indb.	94,3	94,5
Samtlige provinsbyer	88,2	87,5

Fra erhvervstællingen 1914, side 17.

Fra og med erhvervstællingen fra 1914 bliver det muligt at lave en sammenlignelig opstilling af antallet af virksomheder og ansatte i de industrialiserede brancher. De samlede tal kan sammenregnes og Fyns procentuelle andele i forhold til hele landet beregnes, og udvikling følges ved hjælp af de tilsvarende tællinger fra 1935 og 1958 (bilag 5, 6 og 7).

I hvilke brancher håndværksvirksomhederne var de mest dominerende i forhold til de egentligt industrivirksomheder, får man en fornemmelse af ved at sammenligne antallet af virksomheder med antallet af ansatte. I sidste kolonne i de tre tællingers tabeller, sammenregnes den procentvise fynske andel af virksomheder og ansatte i de forskellige brancher i forhold til det samlede tal for hele landet. Disse tal gør en direkte sammenligning mulig – den fynske placering i forhold til landets samlede industri, fordelt på brancher.

I 1914 er det især bemærkelsesværdigt at Fyn kun har 8 % af alle papirvirksomhederne, men 15 % af alle ansatte i branchen. Altså er disse virksomheder betydeligt større på Fyn end i resten af landet. Modsat ligger 14 % af alle kemiske og tekniske virksomheder på Fyn, hvor man kun beskæftiger 6 % af den samlede arbejdsstyrke. Endnu er jern- og metalindustrien ikke synligt overrepræsenteret på Fyn. Dette kan skyldes at jern- og metalbranchen dækker over alle former for

metalforarbejdning, og at ikke kun den tungere jern- og metalindustri hvor Fyn relativt set var dominerende. Den fynske befolkningsandel i 1914 var på knap 11 % (bilag 5).

I 1935 udgjorde Fyn 9,6 % af den samlede befolkning. Især indenfor tre brancher; trævare- metal- og papirindustrien er den fynske andel af beskæftigelsen betydeligt højere end områdets befolkningsandel. Med hhv. 14, 11 og 13 procent af den samlede beskæftigelse kan disse betragtes som 'mere udbredte' på Fyn. Da trævarebranchen primært udgøres af håndværkere, efterlader det altså metal- og papirindustrien som industrielle brancher med tydelig fynsk overrepræsentation (bilag 6).

Hvis en tilsvarende udtrækning foretages med Erhvervstællingen for 1958 (bilag 7), viser der sig nogen markante tendenser. Igen skal man være opmærksom på at det er tallene for de samlede brancher, og medtager altså også håndværksvirksomhederne, men tendenserne er dog stadig tydelige.

De mest markante fynske industrityper er også i 1958 jern- og metalindustrien samt papirindustrien. For jern- og metalindustrien er den procentvise andel af virksomheder faldet, men til gengæld er andelen af ansatte vokset markant. Selvom andelen af virksomheder i den fynske papirindustri – i forhold til det nationale antal - er faldet med 4 procent-point af landsandelen (svarende til et fald på 50 % af Fyns andel) er det reelle antal virksomheder på Fyn kun faldet med 25 % - det vil sige antallet af virksomheder faldt betydeligt mindre end på landsplan. I Odense Amtskreds er antallet af virksomheder bevaret på 9 og antallet af ansatte endda øget med 75 %. At den fynske papirindustri var storindustri, understreges af at kun 4 % af de danske papirvirksomheder i 1958 lå på Fyn, men hele 10 % af arbejdsstyrken var beskæftiget her.

Jern- og metalindustrien havde gennemgået den samme udvikling som den fynske papirindustri. Fra i 1935 at have udgjort 11 % af både det nationale antal virksomheder og ansatte, udgjorde de fynske jern- og metalvirksomheder 8 % af det samlede antal, men til gengæld var hele 14 % af alle danske arbejdere indenfor jern- og metalindustrien ansat i det fynske område.

I 1958 var Fyns andel af den samlede befolkning faldet til lige godt 9 %.

For et mere overordnet billede af udviklingen på Fyn i det 20. århundrede, giver tabelværket "Erhvervsstrukturens Udvikling i Danmark – 1901-1976" et godt overblik. Her er det muligt at sammenholde de enkelte hovederhverv amt for amt (bilag 8). Industrien hører til under kategorien fremstillingsvirksomhed – der er også her andre underbrancher med end industrivirksomheder, men industrien tegner sig for langt hovedparten af de optalte indenfor hovederhvervet fremstillingsvirksomheder. Tallene for hovedstadsområdet, Århus, Ålborg og de samlede tal for hele landet, med det fynske område fremhævet, gør umiddelbar sammenligning mulig. Den procentuelle del af ansatte ved fremstillingsvirksomheder på Fyn, af hele landets ansatte i dette hovederhverv er ligeledes opgjort. I opgørelsen er Odense Amt delt op i de to amtskredse, Odense og Assens. De øverste to rækker i bilag 8 er København og Frederiksberg kommuner, og derefter følger amterne. Det er tydeligt, og ikke overraskende, at se at den industrielle koncentration på Fyn op gennem århundredet findes i Odense Amtskreds.

Landets største industribranche er som nævnt jern- og metalindustrien. Dette er også i dag (2003) mere udtalt på Fyn end i resten af landet. Ifølge Danmarks Statistik er 42 % af den samlede danske arbejdsstyrke indenfor industrien ansat i jern- og metalindustrien, dette tal er på Fyn oppe på 54 %. Den samlede arbejdsstyrke i industrien var i 2003 på 434.842 mand. I Fyns Amt var tallet 39.070. Dette svarer til 9 %, hvilket også svarer til Fyns befolkningstal i forhold til landets samlede

befolkning. På landsplan er 182.112 ansat i jern- og metalindustrien, tallet for Fyns Amt er 21.183, hvilket svarer til 12 % af den samlede arbejdsstyrke indenfor jern- og metalindustrien. Indenfor jern- og metalindustrien er skibsværfter og bådbyggerier også betragteligt overrepræsenteret i forhold til indbyggerfordelingen, idet 31 ud af 155 virksomheder var fynske.

5. Beskrivelse af udvalgte markante Odense-virksomheder

De nedenfor nævnte virksomheder og industrimiljøer i dette og næste kapitel er for den største del sammenfattet af indkomne lister fra lokale museer og lokalhistoriske arkiver. Derfor er der forskel i metoden der er benyttet til at beskrive de forskellige lokaliteter, ligesom der forekommer geografiske områder der ikke er fuldt dækket.

Oversigten over Odenses industri er, som for resten af Fyn, et illustrativt udpluk. En fuldt udtømmende liste ville naturligvis blive for omfattende og uoverskuelig. Til gengæld er der for Odense lagt vægt på hele industrimiljøer, komplekser af industri og boliger. For både regionens og Odenses vedkommende er der primært tale om virksomheder der blev grundlagt i det 19. århundrede, men som har spillet en rolle langt op i det 20. århundrede, eller stadig gør det.

Industrimiljøet omkring Frederiksgade/Langegade/Tværgade, 5000 Odense C

Området rummer meget væsentlige tidlige industrimiljøer, såvel vigtige industrier som arbejderkvarterer m.v. Det drejer sig om;

- a) Frederiksgades jernstøberi, H. Rasmussen og Co. (1856) med bygninger bevaret fra 1860'erne og frem til 1930'erne – formentlig et af landets mest velbevarede ældre bygningskomplekser fra jern- og metalindustrien.
- b) Albanibryggerierne i Tværgade fra 1859 ff. Albani blev grundlagt i 1859 af cand.pharm. Theodor Schiøtz (1821-1900), var bryggeriet en af de første industrivirksomheder i Odense. Samtidig blev Albani den første virksomhed i Odense, der blev omdannet til aktieselskab - det skete i 1868. Bryggeriet blev opført som et fritliggende og æstetisk veludført industribyggeri i røde mursten, i rundbuestil og med takkede gavle. Albani Bryggeriet fik en perfekt beliggenhed uden for byen med masser af plads. Siden har byen dog omringet bryggeriet, der i dag ligger i centrum af Odense.
- c) Nogle af byens ældste egentlige arbejderboliger i Langegade, opført i 1860-70'erne. Bryggeriet og støberiet er stadig i drift, og selv om de ældre bygningsdele i hovedsagen er intakte, har en senere tids anvendelse naturligvis præget anlæggene. Samlet er der tale om et illustrativt industrielt miljø fra den klassiske industrialiseringsperiode.

Brandts Klædefabrik, Vestergade, 5000 Odense C

Odenses største tekstilfabrik blev opbygget efter tysk mønster fra 1869 og frem til ca. 1940'erne. Karakteristisk udvikling med forhus til beboelse og oprindeligt farveri omkring en baggård. Komplekset fremviser tidstypiske bygninger af høj kvalitet, som afspejler klædefabrikationens udvikling nationalt. Den karakteristiske store skorsten er bevaret. Brandts Klædefabrik lukkede i 1977 og er i dag ombygget til diverse kulturaktiviteter m.v. Anlægget fremstår intakt og genkendeligt i hovedtrækkene og er kendt ud over Odense som et vellykket bevarings- og genanvendelsesprojekt for industribygninger.

Odense Sukkerkokeri, Vesterbro 118-20, 5000 Odense C

Opført som landets første sukkerkokeri i 1872-73. Grundlagt som en filial under De danske Sukkerfabrikker i København under indflydelse af C. F. Tietgen. Modsat de mange andelsmejerier var der her tale om et eksempel på kraftig centralisering af den industrielle landbrugsfødevarerforædling. Den store centralisering af sukkerproduktionen gav betydeligt arbejde til godstrafikken på jernbanerne. Ophørt som sukkerkokeri og anvendes til diverse formål, bl.a. teater og kontorlokaler. Noget ombygget i detaljen, men som bygningskompleks i sin helhed uændret, selv om ombygningen af en senere fabriksbygning fra sukkerkokeriet til boliger i 2003 og nedrivning af enkelte originale småbygninger har forringet anlæggets samlede fortællerværdi.

Repræsenterer stadig ved sit volumen og sin funktionsopdelte arkitektoniske løsninger et dansk industrieventyr.

Odense Glasværk, Lille Glasvej m.fl., 5000 Odense C

Opført 1873-74 på et område nordvest for bykernen. Omfattende bygningskompleks og vigtig industri med glashytter, arbejderboliger m.v. En del bygninger nedrevet, men mange er bevaret i ombygget stand. En del arbejderboliger i god stand.

Dalum Papirfabrik, Dalumvej 116 m.fl.

Opført 1873 ff. til papirfabrik med tilhørende arbejderboliger, fabrikken har lige fra grundlæggelsen været et dominerende industrikompleks ved åen i bydelen Dalum syd for Odense. En del af anlægget er bevaret, men mange senere tilbygninger og ændringer af det store fabrikskompleks. Arbejder- og funktionærboliger udgør en synlig og vigtig del af lokalområdet og illustrere den danske udgave af en fabriksby.

Arbejderkvarter/villakvarter, Kronprinsensgade/Skt. Knudsgade, 5000 Odense C

Sammenhængende og illustrativt byområde, som opstod efter udstykninger i 1870-80'erne, hvor store fabrikantvillaer rejste sig ned mod åen, og hvor de mere ydmyge sidegader bød på forhuse og baghuse med beboelse for håndværkere og arbejdere, der arbejdede på de nærliggende store industrivirksomheder. Industribyens kvartersdannelse og sociale opdeling illustreres på bedste vis inden for få hundrede meter.

Muus pakhuis, Englandskajen, 5000 Odense C

Muus pakhuis blev opført som den første bygning til det nye Østre havnebassin i Odense i 1884-85. Pakhuset afspejler den typiske danske historie om Englandshandel og landbrugets omlægning til andelstid, industrialiseret produktion m.v. Pakhuset er landets første silopakhus med elevatorer, automatisk vægt m.v., hvor jernbanevogne kunne køre direkte til pakhuset. Ombygget, men i hovedtrækkene velbevaret inde som ude.

Thomas B. Thriges fabrikker/Kraftcentralen, Tolderlundsvej 1 m.fl., 5000 Odense C

Dansk industrieventyr på internationalt niveau. Anlægget opført fra 1898 til ca. 1960 på et 1 tdr. land stort område. Rummer periodetypiske bygninger af høj kvalitet, bl.a. den enestående velbevarede kraftcentral, der fremstår stort set uforandret siden opførelsen m.v. i årene 1916-24. Et af landets bedst bevarede provinselværker og Odenses pt. bedst bevarede enkelte industribygning med landets ældste arbejdende dieselmotor in situ.

Odense Stålskibsværft, Havnegade m.fl., 5000 Odense C

A.P. Møllers eneste eget værftsbyggeri er lukket i 1980'erne. Skibsproduktionen flyttede til Lindø i 1959. Anlægget står i hovedtrækkene intakt, dog ombygges/udvikles komplekset i dag af Søtoftegård. Administrationsbygning, værkstedsbygninger (nogle af byens tidligste betonbygninger), beddinger m.v. repræsenterer perioden 1918-1950'erne. som samlet industrimiljø må også de tilhørende arbejder- og funktionærboliger på den nordlige del af Skibshusvej m.fl. medregnes. A.P. Møller lod opføre en række boligejendomme til arbejderne på værftet. Alle er i dag bevaret. Skibsværft af national betydning. Fyns største arbejdsplads med 6000 ansatte i efterkrigstiden.

Odense offentlige Slagtehus, Rugårdsvej 60, 5000 Odense C

Det store slagterikompleks på 12.000 etagemeter er et meget velbevaret slagterikompleks af bygningsmæssig og arkitektonisk høj kvalitet. Anlægget, som blev opført i 1926-27, er relativt uforandret og udpeget som bevaringsværdigt af både Odense Kommune og af Odense Bys Museer.

Odense Marcipan. Toldbodgade 9-19.

Grundlagt i 1909 af Lauritz Thobo-Carlsen i en mindre marcipanfabrik i Dronningensgade.

Udviklede sig betydeligt, og flyttede i 1950'erne til store nye fabriksbygninger på Toldbodgade, med blandt andet laboratorium og prøvebageri. Det store fabrikskompleks er et typisk eksempel på storindustri fra 1950'erne, er senest udvidet i 2000-2001. Ejes i dag af den norske ORKLA koncern.

6. Beskrivelse af udvalgte markante provins-virksomheder

Virksomhederne er ordnet efter geografisk område, derefter kronologisk efter grundlæggelse.

Odense Amt:

Nordfyn

Bogense Jernstøberi og Maskinfabrik BJM 1852-1978, Adelgade

Grundlagt af P.C. Riber. Produktion af støbegods – typisk ovne. Ved senere ejere udvidet med produktion af landbrugsmaskiner, f. eks. tærskværk og hestegange. Støberiet lukket 1960. Herefter udelukkede produktion af kraftoverføringsaksler. I 1973 solgt til engelsk virksomhed, som i 1978 lukkede produktionen i Bogense. Der var omkring 50 medarbejdere i en lang periode.

Bygningerne er stort set bevaret og rummer fra 1995 lejeboliger – afd. af Lejerbo.

Bogense Garveri A/S BOGA, Gyldensteensvej.

Grundlagt 1890 af garver C. Larsen. Først i 1930'erne opkøbt Poulsen og Ragoczy, København. Produktion af bl.a. for til sko. I 1940'erne ca. 120 medarbejdere. Lukkede 1979.

Bygningerne, som for de flestes vedkommende er fra 1940'erne, blev købt af Tvind og rummer i dag Bogense Efterskole.

Brdr. N. & Kr. Petersen A/S, Adelgade 73. Cykelfabrik.

Grundlagt 1894 af de to brødre. Fabrikerede Fiona cyklen. Firmaet overgik til bilhandel, elinstallationer mv. Cykelfabrikation ophørt ca. 1930. Firmaet ophørt ca. 1975. I 1895 oprettede brødrene en tilsvarende virksomhed i Middelfart, som ligeledes eksisterede til op i 1970'erne.

Bygningerne rummer i dag bl.a. en cykelhandel samt privat bolig.

N. Eilersen A/S

Er i dag en mindre møbelfabrik i Skamby. N. Ejlersen flyttede i 1899 sit karetmagerværksted til byen, men da virksomheden i 1902 fik succes med fremstilling af emner i dampbøjet træ, var grundlaget for udvidelser skabt. Man begyndte med at producere trækstænger til hestevogne, gik over til karosserier til lastbiler og busser og virkede fra 1930'erne som møbelproducent. Fabrikken er stadig i drift.

Farstrup Møbler A/S

Savværket blev grundlagt i 1910 og 1918 indledtes en produktion af stole. Efter en række udvidelser i 1918, 1926 og 1930 udvikledes virksomheden til en moderne møbelfabrik med ca. 50 ansatte. Ekspansionen fortsatte efter krigen, og o. 2000 havde virksomheden ca. 150 medarbejdere. Fabrikken er stadig i drift.

Bogense Skibsværft, Vestre Havnemole.

Grundlagt 1925 af skibsbygger Ejler Pedersen. Produktion af joller, trækuttere og sidst stålkuttere og coastere. Ca. 40 ansatte i sin bedste periode. Nedlagt 1987.

Ophalerplads og de fleste bygninger findes stadig, dog ikke hallen. De bruges til reparation af både.

A/S Dansk Ammunitionsfabrik, Otterup

Blev grundlagt i 1911, og af sikkerhedsmæssige grunde opført på bar mark udenfor byen.

Oprindeligt udelukkende lagt an på genopladning af affyrede patroner. I 1981 fusionerede fabrikken med Otterup Geværfabrik, og samtidig ophørte ammunitionsfabrikens egenproduktion. I 1982 blev grund og bygninger solgt til Otterup Kommune.

Otterup Geværfabrik

Grundlagt af kunstdrejer H. Schultz i 1918. Senere indgik han partnerskab med svigersønnen Niels Ditlev Larsen. Otterupriflen er i skyttekredse kendt over hele verden som en af verdens bedste konkurrencerifler. Virksomheden indstillede produktionen i Otterup i 1990'erne, men maskinerne og navnet er blevet købt, og fortsætter i mindre målestok – dog ikke i Otterup. Bygningerne står i deres ydre som da fabrikken fungerede, men indeholder nu kommunale projekter, samt en del af Otterup Museums magasin.

Nordøstfyn

Kerteminde Jernstøberi (1847-1991).

Grundlagt af klokkestøber Frederich Marthinus Becher i 1847. I 1875 købte ”M. P. Allerups Sønner” i Odense støberiet. I 1895 solgte Allerup støberiet videre til Martin Hansen. I 1918 blev H. B. Heineke enejer af jernstøberiet. Efter Den anden Verdenskrig begyndte produktionen af ”Amanda” Centralvarmekedlen. Den blev støberiets hovedprodukt, sammen med en mindre varmekedel der kunne placeres under køkkenbordet, der kom i produktion i begyndelsen af 1970'erne. På dette tidspunkt havde støberiet 150 ansatte, og en stor eksport til udlandet. Problemer op gennem 1980erne gjorde at virksomheden, der på det tidspunkt var byens ældste, måtte lukke i 1991.

Taarup Maskinfabrik (1877-).

Maskinfabrikken blev grundlagt i 1877 af smeden i Taarup, Hans Simon Larsen. I 1915 flyttede virksomheden til Kerteminde. Som de første flyttede Taarup i 1954 ud i Kertemindes nye industriområde. I 1957 fik Taarup licens til at producere John Deere's grønthøster – den så karakteristiske ’røde dinosaur’ - og det indvarslede en ny epoke i Taarups historie. Taarup har i flere omgange udvidet produktionsbygningerne siden udflytningen.

I dag er Taarup Maskinfabrik en del af den norsk ejede Kverneland koncern.

Kertemindeegnens Museer har i 2004 gennemført en større undersøgelse og registrering af virksomheden i forbindelse med overtagelse af den ældste del af virksomhedens arkiv.

”555” Fiskekonserves, Amanda Seafoods A/S (1916-).

I 1916 grundlagde Chr. Hansen en mindre fiskekonservesfabrik i Præstegade i Kerteminde.

Hovedprodukterne var fiskeboller på dåse og forskellige former for halvkonserves, som benfri sild. Allerede i 1923 blev der bygget ny fabrik på en lejet grund ved havnen, men igen i 1930 blev det nødvendigt at købe en store grund i Vestergade på tre tdr. ld., lige uden for byen. I 1937 blev en ny stor og moderne fiske- og konservesfabrik indviet. Fabrikken var dermed rykket væk fra havneområdet. I 1957 introducerede fabrikken som de første torskerogn på dåse. Hermed var produktet ”Amandarogn” skabt. Virksomheden hedder i dag ”Amanda Seafoods A/S”.

Kolds Savværk (1917-1988).

Grundlagt i 1917 som Kerteminde Dampsavværk og Vognfabrik. De første år lå virksomheden forskellige steder midt i byen, først i Strandgade, så Langegade og senere Præstegade. Efter en brand i 1925 flyttede virksomheden til nyopførte bygninger på den tidligere losseplads i den nordøstlige del af byen, med havnen og jernbanen som nærmeste naboer.

I 1935 opnåede fabrikken en større succes med produktion af havemøbler af resttræ. Snart blev der produceret første klasses dansk designede møbler i Kerteminde. Savværket indstillede produktionen midt i 1980'erne og bygningerne blev revet ned i 1988. Der er i dag intet tilbage af savværket.

Skibsværft - Lindø (1957 - 1959)

Opført i Munkebo som en udlægger af Odense Staalskibsværft A/S. En del af A. P. Møller – Mærsk Gruppen. Lindø er et af landets største industrielle anlæg. Ved indvielsen i 1959 stod værftet færdig med to tørdokke, hvor der kunne bygges skibe på op til 200.000 tdw (tons dødvægt). Ti år senere tog Lindø en tredje dok med en kapacitet på 600.000 tdw i brug sammen med værftets vartegn, den store portalkran med en løfteevne på 1.000 t. Værftet havde i en periode over 6.000 ansatte og var dermed Fyns største arbejdsplads.

Samtidig med anlæggelsen af værftet blev der af Ejendomselskabet Lindø opført omkring 1.300 boliger i Munkebo samt Munkebo Bycenter, hvilket fuldstændigt ændrede karakteren af det lille fiskerleje. Værftet har i dag 2.200 medarbejdere.

Værft og by udgør tilsammen et enestående industrielt anlæg fra anden halvdel af det 20. århundrede.

Nordvestfyn

Jernstøberiet Hess og Søn.

Blev oprettet i 1852 og købt i 1853 af den lokale smedemester Jørgen Svendsen Hess. Hans virksomhed var kun lille (aldrig over 7-8 medarbejdere). Efter at sønnen Peter kom med i 1872 satsede mere målrettet på kakkelovne og komfurer til det ukendte marked. Hess nåede i 1890'erne op på ca. 100 mand. Virksomheden blev aktieselskab i 1904.

I 1902 opførtes den store villa 'Hesslund'. Villaen blev i 1928 købt af NKT til deres direktører, og hører stadig til denne virksomhed.

I 1957 ophørte støberiet i Middelfart og i 1965 lukkede den helt. I dag står kun et stærkt ombygget forhus tilbage. Der findes en del materiale omkring fabrikken på Middelfart Museum, Middelfart Byarkiv og Ablam (Arbejderbevægelsens arkiv i Middelfart). Mindre, permanent udstilling findes på Middelfart museum.

R. Nielsens Piske- og Stokkefabrik. R. Nielsens Piske- og stokkefabrik, Lunghøj, Gelsted sogn. (1874-1934)

Nordens største piskefabrik, startende på lille husmandsbrug o. 1874 af sadelmager, men udviklede sig til en egentlig fabrik med 73 ansatte i 1893 og ca. 110 omkring 1908. Mekanisk drift fra 1897. Gennemgribende modernisering i 1919, der knækkede virksomheden økonomisk.

Lunghøj voksede til en egentlig arbejderby omkring fabrikken, hvilket stadig er genkendeligt i dag. Dele af fabrikken er bevaret i dag, men stærkt ombyggede. Stærk fagbevægelse omkring Gelsted, hvor socialdemokratiet endnu i dag står stærkt.

R. Andersens fabrikker i Nr. Aaby, 1891-1978.

Rasmus Andersen grundlagde virksomheden i 1891. Egentlig fabrik fra ca. 1896, hvor der var mekanisk drift og elektricitet. Produktionen var primært cykler (Cykleværk Grand), men fra 1905 også en elektrisk afdeling, der byggede og drev et stort antal elværker over hele landet.

Entreprenørvirksomhed på elforsyningsområdet frem til 1978. Bilfabrik fra 1916, radioer fra 1923, møbelfabrik fra 1926, iltfabrik, akkumulatorfabrik mv.

Litteratur: Jubilæumsskrifter (et for cykleværket Grand, et for de el-relaterede virksomheden R. Andersen og Sønner, 1941.).

Indslev Bryggeri (1897-1990)

Grundlagt som Bryggeriet Heimdal i 1897. Et forholdsvis velbevaret mindre bryggeri, der producerede mineralvand og hvidtøl frem til 1970'erne. Fabriksbygninger med direktørbolig bevaret. Bygningerne er tømt for produktionsudstyr, og bruges i dag til andre formål end brygning. Eksempel på en virksomhedstype, der engang fandtes overalt, men som i dag er nedlagt.

NKT. Nordisk Kabel- og Trådfabrikker. Gl. Banegårdsvej.

NKTs trådværk blev placeret i Middelfart i 1899, da det københavnske firma ønskede en fabrik i Vestdanmark, tæt på havn og jernbane. Fabrikken repræsenterer et ubrudt virksomhedsforløb gennem 100 år, hvilket kan ses i bygningsmassen, der på trods af de senere års forandringer fremstår som et velbevaret kulturmiljø. Dertil arbejderkvarterer, blandt andet en haveby fra 1919 tæt ved. Fabrikken nåede i sine velmagtsdage op på over 900 arbejdere. NKT solgte i 2001 fabrikken i Middelfart til amerikanske ITW.

Der er gennemført en dokumentation af fabrikken i Middelfart i 1997 (Middelfart Museum ved Jørgen Burchardt). Virksomhedens arkiv ligger på Erhvervsarkivet - Middelfart Byarkiv har supplerende materiale samt mange fotos, erindringer mv.

Middelfart Hjulfabrik - MH Stålmøbler

Startet 1925 af smed Jens Chr. Mortensen i Østergade 38, Middelfart. Især reparation af slagteri- og mejerimaskiner. Fra midten af 1930'erne produktion af hjul og skærme til barnevogne. Fra slutningen af 1930'erne produktion af en trehjulet barncykel. Flyttede til Assensvej (på hjørnet af Østergade / Assensvej i 1939). Flere produkter fra omkring 1950, hvor en klapstol i stål og senere skolemøbler blev en stor succes. Patent på MH-stolen, hvis første eksemplarer blev solgt til Herninghallen i 1953. Stor leverance til det nystartede Lindøværft omkring 1958. Navneskift til MH Stålmøbler. 1965 flyttet ud i Industrikvarteret på Fynsvej. Solgt 1983-84 til Ikast Trælast.

Brenderup Trailers.

Ove Justesen startede i 1936 som smed i Brenderup og producerede artikler som en styrbar harve (1938) og en roesnitter (1939), hvilket satte en egentlig produktion i gang. Navneskift til Brenderup Maskinfabrik 1948. I 1950'erne gav udviklingen af en grøntfoderlæsser og en grønthøster god vækst. Hovedbygningen fra 1959 er bevaret. Senere campingvogne, anhængere og fra 1974 den kendte Brenderup Trailer. Aktieselskab 1971. Navneskift 1977 til Brenderup Trailers. Samme år flyttede virksomheden til Nr. Aaby. Solgt til svenske Eldon i 1991. Omkring 200 ansatte først i 1990'erne.

Højfyn

Naarup Savværk

Opført 1892, i drift til ca. 1990. Fra savværkets mølledam er der vandfald til drift af tidligere vandhjul. Bevaret dampmaskine, dieselmotor og diverse elektromotorer. Den oprindelige bloksav og 3 rundsave er brugbare. Rammesav og båndsav. Savværket står som i 1930'erne, med en tilføjet nybygning. Alle originale bygninger står intakte.

Lilleskov Teglværk

Teglværket grundlagdes i 1905, men i 1929 begyndte man at flytte produktionen over på den anden side af vejen. Den endnu stående ringovn med 18 kamre er opført i 1931, og 1965 udvidet med fire kamre. Tørreladerne blev rejst 1929-39, hvor de var på 15 fag i en etage – alle er senere forhøjet. Det bevarede maskineri er installeret i 1965. Produktionen indstilledes i 1983, og 1985 overtog Foreningen Lilleskov Teglværk bygningerne, hvor der siden har været museum.

Tommerup teglværk

Blev opført 1910 af brødrene Mads og Niels Rasmussen. I 1964 påbegyndte man opførelsen af et nyt tunnelovnsteglværk i Skovstrup. I 1983 ophørte produktionen på det gamle teglværk, som blev revet ned. I 1987 etableredes et keramisk værksted i Skovstrup. I 1993 var problemerne med den ordinære produktion blevet så omfattende, at A/S Tommerup Teglværk måtte standse betalingerne. Inden udgangen af 1993 oprettedes et nyt selskab – Aktieselskabet Tommerup Bygningskeramik, som fortsat er i drift. Eneejer er Pipers Teglværker A/S.

Tommerup Hørfabrik

Grundlagt som Tommerup Hørskæfteri i 1918. I drift som Tommerup Hørfabrik i perioden 1922 til 1960. Fabrikken blev med årene en dominerende virksomhed, som i dens storhedstid lige efter Den anden Verdenskrig gav beskæftigelse til op mod 475 mennesker fra egnen. Fabrikken var beliggende i Tommerup St.. Den trådte i likvidation i 1959, og lukkede i 1960. Bygningerne blev overtaget af Vølund i 1961, og selskabet blev endeligt hævet i 1963. Hørblomsten indgår som en del af Tommerups byvåben.

Dæmpa

Etableret i Tommerup 1958 (oprindeligt en del af Det fynske Trælastkompagni i Odense) i et tidligere væveri. Produktion af lofter. Skiftede navn fra Dæmpa til Dampa i 1983. Det hollandske firma Van Geel Metal købte 49 % af aktierne i starten af 1990'erne og overtager de resterende aktier den 1. 1. 1997. Fra 1999 samarbejde med Chicago Metallic. I 2003 var der lidt over 100 beskæftigede.

Vølund / Nyborg Vaskerimaskiner / Electrolux, Østerbro, Tommerup st.

Virksomheden overtog den 1. april 1961 hørfabrikens bygninger. Maskinfabrikken Vølund havde hjemsted i København. God vækst i årene 1962 – 75, vaskemaskiner til selvbetjening og senere også til husholdning. Overtog A/S Ferm i 1971, købte Nyborg Jern A/S i 1975 (producerede også vaskemaskiner). De fleste aktiviteter blev med tiden samlet i Tommerup st. I 2004 hedder virksomheden Electrolux Laundry Systems Denmark A/S.

Vestfyn

Industrianstalten

Oprettet af H. Rasmussen i 1817, 1825-37 benyttedes bygninger i Østergade 30, herefter flyttedes til Ladegårdsgade 19. Havde indtil 1837 bl.a. fremstillet 388 kornrensemaskiner og i 1837 alene 44 rensemaskiner med jernvifter og jernhjul. Da en priskurant fra nov. 1838 ikke omtaler støbegods, er jernstøberiet næppe i drift på dette tidspunkt. I "Odense Amt beskrevet 1843" bemærkes, at han de seneste år har anlagt et ikke ubetydeligt jernstøberi (i 1840 var ca. 15 mand ansat i denne del af virksomheden: 1 mester, 4 formere, 4 smede, 2 møbelsnedkere, 4-5 daglejere og 1-2 drenge), ved hvilket den vestlige del af Fyn med lethed kan blive forsynet med svingplove, kakkelovne osv. Ingen bygninger bevaret.

Maskinmester Andersens Maskinværksted

I 1839 producerede virksomheden to dampmaskiner. Hvad maskinmesteren ved dampskibet Maagen ellers har produceret er usikkert. Dampskibet blev 1838 indsat i rutefart af postdirektionen. Virksomhedens præcise adresse kendes ikke; men der er næppe fysiske levn bevaret.

Assens Jernstøberi

Det tidligste jernstøberi i Assens blev grundlagt allerede i 1836. samme år som Odenses første. Jernstøberiet i Østergade 76 eksisterede med forskellige ejere og varierende firmanavne. Her fremstilledes foruden diverse støbegods en del maskiner. I dag er alle bygninger nedrevet. Fra 1855 til 1916 kendes navnene. Firmanavne: H. L. Rasmussens Jernstøberi (1855-); J. C. Rasmussens Jernstøberi (-1877); Assens Jernstøberi & Maskinfabrik (1878-) ved H. Rasmussen; A/S Mikkelsens Jernstøberi og Maskinfabrik (1904-16).

Assens Hattefabrik

Grundlagt i 1840. Østergade 72, ved N. P. Nielsen sen. og jun. Var omkring 1900 en af byens største og mest kendte eksportvirksomheder.

I 1859 opførtes det smukke forhus i to etager, der dog blev revet ned for kort tid siden. Ved århundredeskiftet havde virksomheden ca. 30 medarbejdere, som producerede 25.000 hatte om året. Efter N. P. Nielsen juniors død i 1909 kom virksomheden i økonomiske vanskeligheder, og da fabriksbygningerne udbrændte det følgende år, blev de ikke genopført.

Assens Tobaksfabrik

Grundlagt i 1864, blev 1869 overtaget af Georg Gundersen, der udviklede virksomheden til en af egnens betydeligste. Virksomheden udflyttede til byens industrikvarter, og er endnu en af byens største virksomheder. I 1990 blev Assens Tobaksfabrik lagt sammen med tobaksfabrikkerne C. B. Møller (1844) og Skandinavisk Tobakskompagni (1961) i Orlik Tobacco Company A/S, dermed blev virksomheden en af verdens største producenter af røgtobak.

Assens Sukkerfabrik/Danisco Sugar

Byggeriet indledtes i 1883, således at komplekset stod klar til produktion det følgende år. Som arkitekt virkede O. Petersen. Trods flere udvidelser og ombygninger er væsentlige dele af det oprindelige anlæg bevaret. I roekampagnen beskæftigedes typisk 400 mand og ellers 180. Personalet er skåret en del ned i de seneste år; men sukkerfabrikken er endnu i 2004 en af byens største virksomheder.

Bryggeriet Vestfyn

Grundlagt i 1885. Opført af muremester Benecke der også opførte sukkerfabrikken. I 1899 installeres det første køleanlæg. I 1917 overtog bryggeriet mineralvandsfabrikken "Assens", som blev nedlagt, hvorefter produktionen blev flyttet til bryggeriet. I 1975 blev der gennemført en gennemgribende modernisering og ombygning af produktionen. I 1995 opførtes en stor hal med tappekolonne til øl, og nye lagerhaller. Bryggeriet Vestfyn er et selvstændigt bryggeri med en stigende markedsandel og landsdækkende distributionssystem.

Assens Skibsværft A/S

Grundlagt i 1886. Grundlagt af skibsbygger Mikkelsen. I forbindelse med værftet har været maskinsmedje med grovsmedje, galvaniseringsanstalt m.m. Endnu 2004 i drift som nybygningsværft.

J. Ernsts Sølvvarefabrik

Virkede mellem 1890 og 1954. Udvikledes til en af provinsens betydeligste virksomheder indenfor fremstilling af sølvbestik. I 1922 beskæftigede fabrikken 46 personer. Den gamle fabrik og tilhørende bolig er bevaret via fond. Nu en del af Museerne på Vestfyn.

A. P. Bergs Sølvvarefabrik

Oprettet 1918 med inspiration og personale fra byens anden sølvvarefabrik. I en årrække var sølvindustri lidt af en specialitet for byen, og de to virksomheder var de eneste fynske medlemmer af Foreningen af Sølvvarefabrikanter. Virksomheden ophørte i 1976, bygningerne delvis bevaret.

Svendborg Amt:

Midtfyn

Fabers Fabrikker, Ryslinge.

Persienner m.m. Grundlagt af Chresten Faber i 1900. Industribygninger fra 1920'erne, villa. 225 ansatte i 1950. Fortsat i drift.

Veldokumenteret.

Ringe: Midtfyns Jernstøberi (1939-), Østre Ringvej 38-40, 5750 Ringe.

Støberiet er grundlagt i 1939 og blev tilsluttet VP-gruppen i 1968, der ligeledes består af Næstved Jernstøberi A/S og Vardan Stål A/S. Støberiet beskæftiger i dag omkring 50.

Sydvestfyn

Dittmanns Garveri i Spanget ved Korinth

Garveri grundlagt af lensgreve Reventlow i 1809 i et tidligere linnedvæveri fra 1792. I 1812 blev Dittmann bestyrer og senere forpagter, en forpagtning der gik i arv, indtil familien endelig købte garveriet. Garveriet kunne udnytte barken fra Brahetrolleborgs skove i garveriprocessen, barken blev forarbejdet i den tilhørende barkmølle. Garveriet brændte i 1898, nye bygninger blev opført og garveriet fortsatte på samme sted. Hård konkurrence gjorde at garveriet i begyndelsen af det 20. århundrede måtte indskrænke aktiviteterne. Bortset fra opsving under Den anden Verdenskrig og efter branden på Faaborg Garveri i 1958 var det lille garveri ikke i stand til at tage konkurrencen op. I dag findes virksomheden under navnet Dansk Hud, og er således egnens ældste igangværende virksomhed, er dog flyttet ind til Korinth. Bygningerne i Spanget indeholder nu beboelse og et autoophug, og står som et fint eksempel på mindre fynsk, og dansk, landindustri.

Faaborg Jernstøberi og Maskinfabrik

Virksomheden blev grundlagt af brødrene Lars og Peter Jensen som maskinbyggeri i 1855. I 1856 fik de bevilling til at drive jernstøberi. I forvejen drev de et maskinbyggeri i byen. I 1883 var byens andet jernstøberi blevet udkonkurreret og blev nedlagt. Derefter var Faaborg Jernstøberi og Maskinfabrik det eneste støberi i området. I 1961 blev jernstøberiafdelingen lukket ned, selvom det stadig indgik i navnet, men virksomheden fortsatte som rent maskinbyggeri, primært spil og hydrauliske systemer til skibe og lastbiler. Virksomheden fik derefter støbt sit gods i Kerteminde. Er nu lukket. Den tilbageværende administrationsbygning, med de karakteristiske store støbejernsvinduer, vidner om bygningens historie.

Faaborg Andelsslagteri

Oprettet i 1887 af en mindre gruppe gårdejere. Da andelsslagteriet var færdigt i 1888, var det landets tredje andelsslagteri, og det første på Fyn. Andelshaverne garanterede for lånene i slagteriet, og stod samtidig for leverancerne af svin til slagteriet. Slagteriet havde i de første 50 år ikke mere end 30 ansatte, men fra midt i 1960'erne voksede staben voldsomt til op omkring 500 ansatte i 1980'erne. Slagteriet var i 1980'eren byens største arbejdsplads. Slagtningerne ophørte i 1992, i dag udbeningsafdeling for Tulip Food Company.

Tapetfabrikken Fionia

I 1893 oprettede P. L. Brønner et malerværksted i et tidligere jernstøberi. Hurtigt begyndte han produktionen af tapet. I 1896 anskaffede han sin første tapetrykmaskine, og herefter ekspandere virksomheden. Der blev åbnet tapetudsalg i København, ligesom landets malere kunne købe tapet direkte fra fabrikken. I 1910 var Fionia Skandinaviens største tapetfabrik, med en stigende eksport til det sydlige udland. Kort efter Den anden Verdenskrig havde virksomheden over 100 ansatte, og i 1974 omkring 200. Samme år kom Fionia kortvarigt på engelske hænder, men blev igen dansk, som en del af De forenede Tapetfabrikker, da Flügger, PKA og Lønmodtagernes Dyrtidsfond skød penge i virksomheden. I dag er Fionia en af Europas mest avancerede tapetfabrikker, og den producerer primært tapet til Flügger-koncernen.

Bryggeriet Sydfyn

Blev grundlagt som aktieselskab i et tidligere brændevinsbrænderi i Nørregade i Faaborg i 1897. I de første år var der 20 mand ansat i det moderne bryggeri. Man satsede primært på den nye bayerske øl, men på grund af den hårde konkurrence fra Albani og Bryggeriet Odense, samt Tuborg og Carlsberg, måtte Sydfyn gå på tvangsauktion i 1914. Et nyt selskab blev oprettet, med Albani som hovedaktionær, og bryggeriet fortsatte, men havde indskrænket produktionen til hvidtøl og sodavand. Omkring 1920 var der kun 5-6 mand beskæftiget. Produktionen blev moderniseret i både 1920'erne og 1930'erne, og gennemgribende i 1950'erne. I 1958 overgik produktionen til udelukkende at være sodavand. I 1971 opførtes en ny fabrik på Mosevej. I 1978 nedlagdes bryggeriet.

Faaborg Garveri (1948-)

Garveriet opstod efter Andelsslagteriet havde haft succes med garvning under Den anden Verdenskrig. I 1948 besluttede andelshaverne at starte egentlig garverivirksomhed, og der blev indkøbt industrielle garverimaskiner. Garveriet havde stor fremgang, i 1958 var der 50 ansatte, i 1977 var tallet oppe på 200. Der blev produceret skind og læder til sko, møbler og beklædning, samt garvet pelse. Virksomheden brændte ned i 1958, men en ny fabrik blev opført på Fruens løkke, på en grund stillet til rådighed af kommunen. Hård international konkurrence, samt skrappere miljøkrav gjorde at garveriet lukkede. Fabrikken på Fruens løkke er i dag revet ned.

Østfyn

Ammoniakfabrikken

Grundlagt 1902 af P. Korsgaard. Grundet boligbyggeri på havnen skal Ammoniakfabrikken senest 1. oktober 2005 ophøre med at eksistere. Fabrikken har produceret ammoniakvand og pumpet freon-stoffer på trykflasker. Indtil 2002 producerede "Ammoniakken" også ammoniak til køleanlæg. Ejers i dag af den tyske koncern Brenntag.

Kongshøj Hammerværk

Opført 1851-55 ved Kongshøj Å af Thomas Jørgen Ahlmann, købmand og brændevinsbrænder i Fredericia, solgt 1859 til købmand Wilhelm Kruuse i Nyborg. Aktieselskab 1873-82.

Vandkraftudnyttelse svarende til 30 hk i 1872/73. Produktion af redskaber til landbruget, smedearbejde m.m. Arbejdsstyrke voksede fra ca. 10 til 30 mand frem til 1872. Efter 1910 kornmølleri og senere maskinstation på stedet. Elektricitetsproduktion 1921-69, 1979ff. Anlægget udgør et på Fyn ret enestående regionalt landindustrielt kompleks.

Nyborg Jernstøberi

Grundlagt 1842 af brødrene Niels og Gertrudes Graae, som året inden havde fået kongelig bevilling til anlæg og drift af et jern- og metal støberi i Nyborg. I efteråret 1842, kort tid efter støberiets grundlæggelse, solgte brødrene Graae virksomheden til tre andre, hvoraf Conrad Hartvig Prom fik den daglige ledelse af støberiet. Han blev senere eneindehaver og fik svigersønnen M. Sørensen med i virksomheden. I 1890 solgte Sørensen virksomheden til maskinmester Albert Eriksen, der i 1898 gjorde virksomheden til et aktieselskab. 1924 overtog familieaktieselskabet støberiet og det fik navnet ”Nyborg Jernstøberi, Hans L. Larsen & Co”.

Bryggeriet Carlsminde, Blegdamsgade 4, 5800 Nyborg.

Grundlagt 1856 af Carl Larsen i kælderen på Mads Lerches Gaard i Nyborg. Bryggeriet startede produktion af bajersk øl i 1883 og i 1887 opførtes et nyt bryghus, tegnet af arkitekt Colding.

Bygningen er udvidet i 1887 med en bygning i tre etager med et enkelt mønster i murværket.

Virksomheden omdannedes til et aktieselskab i 1895, og efter anden verdenskrig blev en modernisering af bryggeriets tekniske installationer påbegyndt. Bygningen står i dag mod Blegdamsgade i rød blank mur med høje smalle, rytmisk placerede vinduer. Indre er ændret.

Albani Bryggeri overtog 1972 aktierne i Bryggeriet Carlsminde og bryggeriet blev i 1986 en del af Albani Bryggerierne A/S. Produktionen ophørte i Nyborg i 1993 og bryggeriet blev nedlagt i 1997.

Ørbæk Bryggeri

Grundlagt 1906 af familien Madsen, som ejede det i tre generationer. Var oprindeligt et malt- og hvidtølsbryggeri og var på Fyn kendt for sin ”stakitøl”.

Lukkede i 1996 pga. hård konkurrence, men blev i 1998 overtaget af familien Rømer. De nuværende ejere har planlagt udvidelse af de eksisterende bygninger.

Sydfyn og øerne

L. Lange og Co. Svendborg Jernstøberi. Vestergade (1850-1984).

Støberiet blev grundlagt i 1850, og i de kommende år opnåede man eneretsbevilling og en lang række patenter på forskellige typer komfurer og kakkellovne. Aktieselskab i 1898. Fra 1906 indgik endnu tre virksomheder i det der blev De forenede Jernstøberier, men i 1916 blev fabrikken i Svendborg udskilt som A/S L. Lange & Co. Svendborg Jernstøberi. Støberiet indgik i flere virksomhedskonstruktioner, men fra 1927 fungerede det som en selvstændig virksomhed. Efter anden Verdenskrig fokuserede jernstøberiet især på produktion af ovne og bygningsmaterialer. I 1975 var der i alt 123 ansatte. Virksomheden lukkede i 1984.

Ring Andersens Skibsværft

Værftet begyndte at bygge på Frederiksoen i 1867. I 1907 byggede man det første skib med stålskrog, men et nyoprettet aktieselskab købte værftets stålskibsproduktion i 1917 og startede Svendborg Værft – 3 år senere med bro og jernbanespor over til det fynske fastland.

Ring Andersens værft flyttede med beddinger, planhus, administrationsbygning og diverse materielskure til Frederiksoens nordende. Værftet har bygget og repareret træskibe lige siden; det er stadig i familien Ring Andersens eje; der er kommet en bedding mere til, men ellers er miljøet og arbejdsformen på Ring Andersen som i forrige generationers tid.

Ring Andersens værfts historie er beskrevet flere steder, senest i Erik Møller Nielsens Svendborg Søfarts historie. 2003.

Svendborg (Stålskibs)Værft

Virksomheden blev efter etableringen i 1917 hurtigt en af Danmarks større værfter – og gennem det meste af 1900-tallet var det Svendborgs største arbejdsplads med 500-800 mand. Værftets erhvervsmæssige betydning som økonomisk og teknologisk lokomotiv kan næppe overvurderes; i 1988 havde værftet 1968 underleverandører, de fleste lokale. De gamle værftsbygninger (administrationsbygning, kraftstation og produktionshaller) fra 1918 eksisterer stadig. Beddinger, højbanekran mm. ligeså. Bygningerne er i dag udlejet til vindmøllefirmaet Nec Micon (Vestas). Gennem 1990'erne var værftets eksistens truet adskillige gange, og Svendborg Museum gennemførte i denne periode en stort anlagt registrering af værftet og dets forskellige arbejdsprocesser. Efterfølgende blev dele af det store arkiv hjemtaget, ligesom der blev indsamlet enkelte genstande.

Sukkerfabriken, Tranekær

En af landets første sukkerfabrikker og en af de ældste bevarede fabriksbygninger på Fyn. Opført i to omgange nemlig den sydlige del 1804 og den nordlige i 1811 af greve Frederik Ahlefeldt Laurvig i Tranekær lidt syd for slottets avlsgård. Bygningen er en lang grundmuret og teglhængt bygning – i dag indrettet til beboelse. Den er udvendig velbevaret, mens der ikke er spor af sukkerfabrikationen som også blev en kortvarig periode, idet produktionen af sukker på roer, som startede i 1812 under Napoleonskrigene hvor importen af rørsukker fra Vestindien var stoppet, ikke lykkedes. Man nåede kun at fremstille sirup og fandt ikke en metode til at krystallisere sukkeret. Bygningen blev i stedet indrettet til brændevinsbrænderi og bryggeri for slottet og senere til bolig for godsinspektør og godsforvalter.

Langlands Bryggeri, Spodsbjergvej i Rudkøbing

Bygningen blev opført i året 1884 som Langelands Bryggeri. I 1885 stod det nye bryggeri helt færdigt. Der blev brygget bayersk øl. Afsætningen stod dog ikke mål med forventningerne og i 1888 kom bryggeriet på tvangsauktion. Det blev købt af brygger Teisen og med ham kom bryggeriet ind i en stabil periode med produktion af øl, skibsøl, sodavand og mineralvand. Desuden solgte man malt af bedste langelandske bygkvalitet. I 1917 indstilledes driften og man brugte bygningerne til frugtørreri, senere konserverfabrik og fungerede fra 1941 som garveri. Bryghuset er en 2 etages rødstensbygning med loft og fuld kælder, fremhævet midterparti med lavt tårn, støbejernsvinduer. Bygningen er trods mange års slid et godt eksempel på et industrialiseret bryggeri.

Bindegarnsfabrikken i Peløkke

Det store fabriksanlæg blev opført i 1936, efter en brand som ødelagde den gamle fabrik, der lå i Nørregade i Rudkøbing. Virksomheden blev oprindeligt startet af rebslagermester Johan Weidemann 1826. Produktionen af bindegarn startede i 1912. Fabrikken havde en produktion af 6.000 tons bindegarn om året. Det samlede etageareal 6.500 kvadratmeter. Fabriksbygningen er en nærmest kvadratisk hal med shedtage og grundmurede vægge. Her var spinderiet og motorrum. Desuden tilhørende bevarede lagerbygninger, kontorbygning og beboelseshuse. Fabrikken beskæftigede omkring 60 arbejdere, som arbejdede i toholdsskift.

Produktionen ophørte i 1990'erne. Inden da blev industrivirksomheden dokumenteret ved ansættelse af Jørgen Burchardt. Langelands Museum har billeder og videooptagelser samt rapport udarbejdet af J.B. I dag er spindemaskinerne, alle fra 1950'erne, desværre taget ud og sendt til Brasilien, hvor de stadig bruges ved fremstilling af bindegarn. Bygningerne bruges nu til lager. De to store Holeby Diesel motorer fra 1936 er bevaret i bygningen. I sig selv er de et stykke værdifuld industrihistorie.

Bindegarnsfabrikken indgik i industriregistreringen i 1978.

Ærøskøbing Havn

Unikt eksempel på en mindre dansk købstadshavn, der viser kontinuitet tilbage til o. 1800 og samspillet mellem by og havn. Havnebassin næsten uforandret fra 1862, sidste væsentlige ændring i på havnen i 1937. Bevaret færgeleje fra 1931.

Motorfabriken Marstal

Bygningerne er opført af Marstal Staalskibsbyggeri som elværk i 1911. I 1946 overtog Aage Hansen "Motorfabriken Marstal" bygningerne, der løbende er blevet ombygget og udvidet, som motorfabrikationen øgedes. Motorer blev eksporteret til Holland fra anden halvdel af 1960'erne, og samtidig var der et stort hjemmemarked. På dette tidspunkt var fabrikken oppe på at beskæftige 33 mand. Fabrikken udvidedes stadig. I begyndelsen af 1970'erne kom energikrisen og virksomheden kørte efterhånden ned i omdrejninger. I 1981 afhændedes fabrikken til ingeniør Finn Ligaard. Virksomheden overgik primært til reparation og til forhandling af dieselmotorer. De karakteristiske fabriksbygninger står endnu fuld intakt med al inventar og maskineri, men aktiviteten er helt i bund. Et endnu intakt industriminde.

7. Indstillinger af industriminder og industrimiljøer

Udpegningen af industriminder har ikke været let. Det er svært at udpege noget uden at kende formålet med udpegningen. Og vort overblik over den fynske industriudvikling er heller ikke så detaljeret, at vi med sikkerhed kan vælge repræsentative eksempler.

Vores valg har været bestemt af følgende kriterier:

- Industriminderne skal være gode fortælle-steder
- Vi skal dække perioden 1840-1970
- Vi vil sætte fokus på de fysiske levn.
- De fysiske levn må gerne afspejle virksomhedens udvikling. Vi har ikke søgt efter industrier, der er anlagt efter en bestemt plan og så ikke ændret siden. Levende virksomheder med lang historie er karakteriserede af fornyelse, skiftende brug og genbrug. Arkitektnavne og æstetiske parametre har ikke været kriterier.

Væsentlig træk i fynsk industri, som udpegningen skal indeholde:

Odense som Fyns største - og Danmarks næststørste - industriby med lang historie

Som det ses af ovenstående har Odense haft en industri, der uden sammenligning overgår resten af øen. Odense har spændende, væsentlig industri på alle næsten alle områder. Vi har valgt dels et unikt sammenhængende kvarter, Frederiksgade-kvarteret, der er anlagt som industrikvarter, og hvor hver enkelt delelement kunne indgå i en national sammenhæng, men hvor helheden er enestående, dels en stor virksomhed, Thomas B. Thrige, der har spillet en væsentlig rolle i dansk industri, og som indeholder en af dansk industris bedst bevarede industrikomplekser omfattende landets ældste fungerende elværk.

Industri uden for Odense, både i by og på land

Det var væsentlig at få industri fra kystbyerne, der viser også de mindre byers rolle i Danmarks industrialisering. Her Svendborg, Assens og Middelfart. Endelig også en lille landindustri, Naarup Savværk.

Jern- og metalindustri samt nærings- og nydelsesmiddelindustri

At de industribrancher der er dominerende på Fyn, er sammenfaldende med de nationalt mest dominerende, kan næppe undre. Af jern- og metalindustri har vi jernstøberiet Tasso, Thriges virksomheder, der primært fremstillede elektriske motorer, Trådværket i Middelfart, der lavede søm og skruer til hele Danmark, Stålskibsværftet i Svendborg, sølvvarefabrikken Ernst i Assens. Inden for nærings- og nydelsesmiddelindustri har vi peget på Albani-bryggerierne i Odense og Sukkerfabrikken i Assens.

Søfartsrelateret industri, skibsværfter

Skibsværftsindustrien er og har været dominerende på Fyn. Ud over en række mindre værfter har vi haft fire store, betydningsfulde værfter, der alle burde med på en brutto-liste over udpegning af skibsværfter på nationalt plan: Odense Stålskibsværft og afløseren Lindø, Ring Andersens skibsværft og Svendborg Stålskibsværft. Valget var derfor svært. Lindø med arbejderbyen Munkebo er en meget fin helhed, der er anlagt i 1959 og årene derefter. Odense er det gamle, med en stor indfyldelse på byens historie. Svendborg-værfterne har haft en næsten større lokal indflydelse på Svendborg end værftet i Odense har haft på Odense, og udgør tilsammen en meget

fin helhed - så vi indstiller væftsøen som et hele. Hermed får vi også repræsenteret den søfartskultur, der også har sat sit præg på den sydfynske industri.

Store virksomheder, der har øvet væsentlig indflydelse på lokalområdet

Sukkerfabrikken i Assens, Trådværket i Middelfart, skibsværfterne i Svendborg - alle har de haft betydelig indflydelse på deres by. En historie, der stadig kan aflæses i byernes kulturmiljøer. Både på industriområderne og de tilhørende arbejderkvarterer.

Mindre og små virksomheder

De store virksomheder er så lette at få øje på. De små drukner i mængden. Bare at lave en oversigt over samtlige industrivirksomheder, der har eksisteret i amtet, er en uoverkommelig opgave. Alligevel er dansk industri fyldt med små virksomheder, hvoraf nogle har eksisteret i få år, andre i mange, uden at have sat et spor på det nationale, og måske knapt på det regionale plan. At unklade at medtage sådanne små industrier i den samlede nationale liste ville være et fejlskøn, hvis man forsøger at fortælle hele den danske industris historie. Vi har derfor ud fra et skøn, som vi anerkender ikke er dækkende, valgt to sådanne virksomheder ud. Uanseelige, men med megen historie. Den ene, Ernst Sølvvarefabrik, er valgt, fordi den er særegen på Fyn og repræsentativ for byindustri i hovedgaden, den anden, Naarup Savværk, fordi den er lige så typisk, repræsenterende fynsk industri på landet. Mange andre kunne med lige ret være valgt.

Hvad fik vi ikke med?

En ting, vi egentlig gerne ville have haft med, var et samlet stationsby-miljø, hvor station, industrier, kro mv. udgør en samlet helhed. Vi har haft dem på Fyn, har dem for så vidt endnu - Tommerup og Nr. Aaby er måske de bedste eksempler. Alligevel har vi ment, at sådanne samlede miljøer findes bedre bevaret i andre egne af Danmark.

Endelig vil vi pege på, at de udpegede miljøer gennemgående er stadigt eksisterende eller har eksisteret helt op til vor tid. Det er muligt at virksomheder med en 100-årig historie ikke er de mest repræsentative, når alt kommer til alt. Men de har en spændende industrihistorie samlet inden for en begrænset plads, og det arkivalske og fotografiske materiale omkring dem er ofte stort.

Indstillingerne:

1. Tasso (Frederiksgade Jernstøberi og Maskinfabrik) – Albani Bryggeriet – Frederiksbro og arbejderboliger
2. Thomas B. Thrige komplekset i Odense
3. Frederiksøen – J. Ring Andersens Skibsværft og Svendborg Skibsværft
4. Nordisk Kabel- og Trådfabrikker i Middelfart
5. Assens Sukkerfabrik
6. Naarup Savværk
7. J. Ernsts Sølvvarefabrik

Tasso (Frederiksgade Jernstøberi og Maskinfabrik) – Albani Bryggeriet – Frederiksbro og arbejderboliger.

Brogade, Frederiksgade, Langegade og Tværgade. 5000 Odense C.

Komplekset består af flere elementer, alle interessante industriminder der som samlet industrimiljø repræsenterer flere væsentlige dele af dansk og odenseansk industrihistorie. De to virksomheder, Albani Bryggerierne og Tasso A/S, er stadig i drift, Frederiksbroen er i brug og er en af de mere trafikerede broer over Odense Å. Kun nogle af arbejderboligerne i Langegade er i synligt forfald.

Tasso – Frederiksgade Jernstøberi.

Frederiksgades jernstøberi, H. Rasmussen og Co. Grundlagt i 1856 med bygninger bevaret fra 1860'erne og frem til 1930'erne – formentlig et af landets mest velbevarede ældre bygningskomplekser fra jern- og metalindustrien. Mod Frederiksgade ses facaden af virksomhedens kontorer og repræsentations- og salgslokale. Op til kontorbygningen støder støberibygningerne, opført i røde og gule sten. En stor del af produktionen flyttede til forstaden Hjallesø i 1948. Bygningsfacaderne i Frederiksgade giver over et længere stræk et helhedsindtryk der leder tankerne tilbage til de store bybaserede industrier fra slutningen af det 19. århundrede. Tasso A/S bruger stadig komplekset, primært til oplagring og distribution af jern- og stålstøbegods.

Tasso indgik i Industriregistreringen i 1976. Løbenummer 3992.

Albani Bryggeriet.

Albani blev grundlagt i 1859, og var på det tidspunkt en af de få større industrivirksomheder i Odense. De tidligste bygninger, og de fleste senere, blev opført i røde mursten i rundbuestil med takkede gavle. Bryggeriet er æstetisk veludført, og bryggeriet lå da det blev opført som en industriborg på den anden side Odense Å, lige uden for byen. Siden er byen vokset rundt om bryggeriet, så det nu ligger midt i byen. Bryggeriet er blevet udvidet flere gange, og præsenterer i dag en yderst blandet bygningsmasse med bygninger der repræsenterer hele virksomhedens levetid – frem til i dag. De ældste bygninger indgår stadig i produktionen og fremstår som en integreret del af virksomhedskomplekset.

Albani indgik i Industriregistreringen i 1976. Løbenummer 3973.

Arbejderboligerne. I Langegade – parallel til Frederiksgade på den anden side af Tasso - ligger en række mindre arbejderboliger. Boligerne er opført omkring 1860'erne og har fungeret som arbejderboliger for arbejderne på støberiet. En optegnelse af Langegade 31 fra 1880 viser at huset i stueplan bestod af; et sovekammer, stue og køkken, samt en gang der gav forbindelse fra gadesiden til baggården. Det lille hus har et grundplan på 50 m². Langegade 31 er typisk for husene i gaden. I Langegade er en række huse, nummer 17 – 43 bevaret på ulige side, samt fire beboelsesbygninger i to etager på lige side – disse er dog ikke beboede da de ligger for tæt på den arbejdende fabrik. Boligerne giver, selv udefra, en fint billede af arbejderens forhold fra den sidste halvdel af 1800-tallet og frem.

Frederiksbroen, Brogade/Frederiksgade.

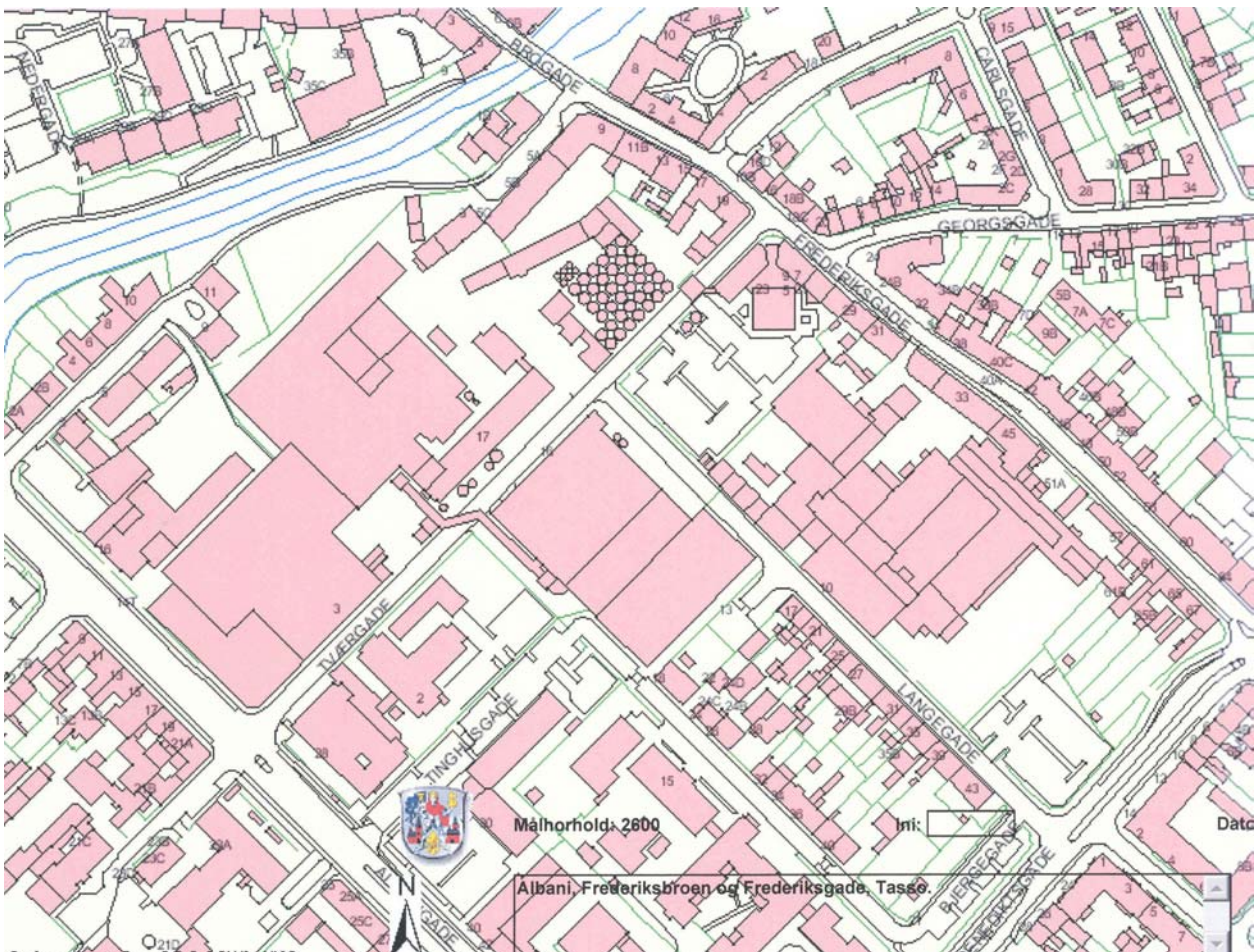
Opført i 1844. Frederiksbroen er Danmarks første støbejernsvejbro støbt af den fynske støbejernspioner M.P. Allerup efter engelsk forbillede. Frederiksbroens fire støbte fag (ud af oprindeligt fem) er bevaret intakt sammen med støbte gelændere m.v. Frederiksbroen som symbol

på et af industritidens vigtigste nye materialer og den fynske industrialisering med centrum i Odense er oplagt. Broen er en indlysende bejler til status som nationalt industriminde.

Til sammen udgør området en koncentration af forskelligartet industri, infrastruktur og boligmasse. Det er et oplagt sted at illustrere relativt tidlig byindustri der er vokset og har fungeret inden for de rammer byen har dikteret. Dertil kommer de små arbejderhuse, der er med til at synliggøre vilkårene for de mennesker der har arbejdet i disse industrier.

Thomas B. Thrige

Tolderlundsvej, Buchwaldsgade, Skibhusvej og Bredstedgade. 5000 Odense C.

Thomas B. Thrige grundlagde sin virksomhed i 1894 ved Odense Å, men flyttede kort efter til kvarteret mellem jernbanen og havnen hvor han i 1898 opførte de første godt 2000 m² bygninger af det senere enorme industrikompleks.

Thomas B. Thrige havde som erhvervsmand enorm betydning for Odense og Danmark, hvilket omfanget af komplekset vidner om. Bygningsmassen repræsenterer på fornem vis de tidsepoker virksomheden har været en del af. Rummer periodetypiske bygninger af høj kvalitet.

Fra de sene 1890'ere og frem til 1956 hvor den sidste bygning blev opført.

I midten af 1990'erne besluttede selskabet Thrige-Titan at afhænde de over 50.000 m² bygninger, og området huser nu så forskellige virksomheder og institutioner som: Den Sociale Højskole, Danmarks Pædagoghøjskole, S&I arkitekter (der forestår store dele af renoveringen), Aloc-Bonnie A/S, Grey Odense, IT-Akademiet, Odense Kommune, Lloyd Danmark, Key 2, WM-Data og Mødrehjælpen. Der er planer om en stor bazar og mulighederne er endnu ikke udtømt for området.

Komplekset inkluderer også Thriges gl. elværk fra 1917. Det står velbevaret og kun med mindre tilføjelse. Et af landets bedst bevarede provins-elværker og Odenses pt. bedst bevarede enkelte industribygning med landets ældste arbejdende dieselmotor. Inventar og dieselmotor samt diverse generatorer bevaret intakt fra 1920'erne.

Elværket er i betragtning til fredning – sagen behandles p.t.

I Industriregistreringen fra 1977 stod der om området: ”Bevaringsværdi høj, idet bygningerne på en overskuelig og demonstrativ måde fortæller om firmaets udvikling og samtidig afspejler diverse økonomiske epoker”. Dette er i høj grad stadig tilfældet og gælder ikke kun firmaets udvikling, men udviklingen af den danske storindustri bygninger.

Thomas B. Thriges Fond indgik i Industriregistreringen i 1977. Løbenummer 3989.

Frederikssøen - J. Ring Andersens Skibsværft og Svendborg Skibsværft

Frederikssøen, 5700 Svendborg.

Værftet begyndte at bygge på Frederikssøen i 1867. I 1907 byggede man det første skib med stålskrog, men et nyoprettet aktieselskab købte værftets stålskibsproduktion i 1917 og startede Svendborg Værft – 3 år senere med bro og jernbanespor over til det fynske fastland.

Ring Andersens værft flyttede med beddinger, planhus, administrationsbygning og diverse materialskure til Frederikssøens nordende. Værftet har bygget og repareret træskibe lige siden. Det er stadig i familien Ring Andersens eje; der er kommet en bedding mere til, men ellers er miljøet og arbejdsformen på Ring Andersen som i forrige generationers tid.

Ved siden af J. Ring Andersens skibsværft dannede hans søn, Jens Fisker-Andersen, i 1907 Ring Andersens Stålskibsværft. Det blev dog i 1916 udskilt fra familieforetaget og overdraget til Aktieselskabet Svendborg Skibsværft og Maskinbyggeri. Stålskibsværftet har haft en række ejere, og har været konkursramt og lukningstruet flere gange. I 2001 ophørte værftvirksomheden og en del af området blev overtaget af Vestas til vindmølleproduktion.

Hele Frederikssøen fremstår som et stort værftskompleks. Tidsrammen for bygningselementerne spænder fra sidste halvdel af 1800-tallet og frem til de moderne værftsanlæg der stadig er i brug i dag af vindmøllefabrikken Vestas. Området er unikt samlet og overskueligt da det ligger på en ø, og det er muligt at betragte de forskellige bygninger og anlæg både fra havnekajerne på fastlandet eller ved at gå mellem bygningerne på selve Frederikssøen. Det samlede kompleks tilbyder et godt og overskueligt tidsbillede på næsten 140 år.

Nordisk Kabel- og Trådfabrikker

Gl. Banegårdsvej 25, 5500 Middelfart.

NKT Trådværket har siden 1899 ligget på samme sted i Middelfart. Grunden blev valgt, fordi den lå tæt på jernbane og havn. Trådværket, der fra første færd har været en del af en international arbejdsdeling, fremstillede søm, skruer og andre forædlede produkter af valsetråd. Det blev hurtigt byens største industriarbejdsplads med ca. 200 ansatte og havde på sit højdepunkt over 900 arbejdere. I flere perioder har fabrikken været førende på sit felt - det var således her, at scientific management blev introduceret i Danmark i årene op mod 1. verdenskrig. Fabrikken er løbende blevet udviklet med store fornyelser omkring 1912, 1930'erne og 1960'erne. Nyeste ombygning skete i 1998/1999. Øst og syd for virksomheden er opstået arbejderkvarterer, herunder en haveby, opført af virksomheden i 1919.

Virksomhedens betydning for Middelfart og omegn kan næppe overvurderes. Begivenheder på nationalt og internationalt plan har gennem denne virksomhed haft konsekvenser for byen, samtidig med, at den har været en del af lokalsamfundet, som den har præget gennem sin størrelse og virksomhedskultur.

NKT-koncernen solgte Trådværket i 2001 til amerikanske ITW, der har koncentreret produktionen omkring pistolsøm og ladet andre virksomheder rykke ind i dele af bygningerne.

NKT Trådværket repræsenterer et ubrudt virksomhedsforløb fra 1899 til i dag. På trods af de seneste års forandringer fremstår arealet som et velbevaret kulturmiljø, der kan fortælle historien om en industrivirksomhed i op- og nedgang på nationalt niveau

A/S Nordisk Kabel- og Trådfabrikker indgik i Industriregistreringen i 1986. Løbenummer 4082.

Assens Sukkerfabrik / Danisco Sugar

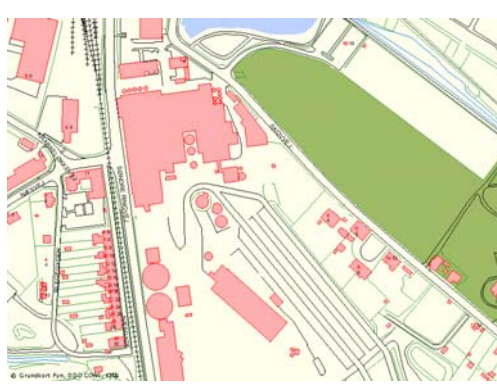
Skovvej 2, 5610 Assens

Sukkerfabrikken og dens fire fynske saftstationer blev opført 1883-84 lige udenfor Assens, så man kunne udnytte havnen, den nyanlagte jernbane, vandet fra Kærumså og ikke mindst byens arbejdskraft. Fra begyndelsen til nu har virksomheden været blandt de største på Vestfyn og er et fornemt eksempel på de komplicerede samspil mellem landbrug, industri og by.

Af det oprindelige anlæg er betydelige dele bevaret, og det er stadig muligt at erkende, hvorfor arkitekt Ove Petersens enkelt udformede fabriksanlæg er blevet karakteriseret som typedannende. Nogle udvidelser er tilpasset de ældre bygninger, mens andre er tro mod deres samtid og bryder radikalt hermed.

Fabrikken blev oprindeligt opført til produktion af rå- og puddersukker; men i 1963 ombyggedes til melisproduktion, hvorfor der opførtes en række siloer. I takt med mekanisering, ændrede transportformer og indførelse af ny teknik opføres til stadighed nye bygninger ligesom betydelige arealer skifter anvendelse. Men da sukkerproduktionens grundvilkår er uændrede omfatter anlægget elementer fra forskellige tider og har et stort kulturhistorisk potentiale.

Industriregistreringen 1982. Løbenummer 4052

Naarup Savværk

Grambovej 28, 5690 Tommerup.

Naarup Savværk ligger ved Holmehave Bæk og blev grundlagt af Hans Hansen i 1876 som et vanddrevet kornmølleri. Det viste sig at vandhjulet leverede rigeligt med kraft, så der blev kort efter udvidet med savværksdrift. Savværket blev gradvist den primære virksomhed. Grundlæggerens søn, Oluf Hansen, der overtog virksomheden i 1917, indførte dampkraft til at supplere vandkraften. Virksomheden voksede, og i 1937 overtog Hans og Jens Hansen værket. På et tidspunkt havde man 12 ansatte og var en god og veldrevet virksomhed. Da der var brug for mere kraft fik brødrene installeret en dieselmotor. Brødrene drev savværket i 60 år, uden at foretage de store ændringer. I dag ejes savværket af grundlæggerens oldebarn Oluf Lund, og der produceres træ af en høj kvalitet til møbelbrug. Den oprindelige horisontale sav bruges stadig - den drives nu af en el-motor.

Bygningsmassen er stort set bevaret, med mindre nænsomme men tidssvarende ændringer. Selve savværksbygningen med vandhjulsaksel, dampmaskine, dieselmotor, el-motor og den gamle sav står intakt samt korntragt og andet inventar fra kornmølleriets. Derudover større tørre- og værkstedsbygninger samt en ny og moderne værkstedsbygning og butik. Bygningerne, der alle er fint afstemt hinanden, ligger omkring en større åben plads. Hele det lille kompleks danner et flot og samlet hele, og illustrerer på en meget fin måde den mekaniske udvikling fra vand over damp og diesel til elektricitet. At virksomheden stadig producerer og at den gamle sav stadig er i brug, er med til at gøre den 130-årige historie levende og nærværende.

Naarup Savværk indgik i Industriregistreringen i 1976, løbenummer 4048.

J. Ernsts Sølvvarefabrik

Østergade 57, 5610 Assens

I 1890 blev sølvsmed J. Ernst selvstændig, da han indrettede butik og værksted i moderens ejendom. De følgende år udvikledes virksomheden til en af provinsens betydeligste producenter af sølvbestik. Fabrikken beskæftigede 46 personer i 1922. I begyndelsen foretoges gentagne om- og tilbygninger; men siden 1930'erne er ikke sket større forandringer. Det bevarede anlæg er typisk for tidens danske provinsindustri. I forhusene fandtes: butik, kontorer og ejerens herskabelige lejlighed, i forskellige sidehuse: fabrik, værksteder, lokummer, garage m.m. og gården er delt mellem et areal til kørsel og et haveanlæg. Komplekset er i dag en del af Museerne på Vestfyn.

Virksomheden var nabo til byens tekniske skole (opført 1890), der nu benyttes som institution, og er omgivet af typisk forstadsbyggeri fra årene o. 1900.

Industriregistreringen 1982. Løbenummer 4060.

8. Forslag til videre undersøgelser

Der foreligger ingen forskning, der dækker den fynske industri som samlet undersøgelsesområde. Set ud fra denne rapporters behov vil undersøgelser inden for dette felt være det helt centrale. Behovet for grundlæggende viden er endvidere så stort, at alt næsten vil være velkomment.

For eksempel:

1. Odenses rolle i den fynske industriudvikling.
2. Bredere, sammenlignende undersøgelser om industriens vækst og vilkår, især efter 1940, såvel for Odense som for resten af Fyn.
3. Samspejlet mellem industri og landbrug 1880-1920

Mere specifikt kan man pege på

- M. P. Allerup og de andre. Samspejlet mellem de fynske jernstøberier i det 19. århundrede.

- Sukkerfabrik og roeavlerne på Assensegnen. 1884-1920.

(Assens-egnen er specielt velegnet, fordi man dels kan belyse mulighederne for produktionsomlægninger på majorats- og fæstegods (Wedellsborg solgte først i 1916/17), dels kan fange konkurrencen mellem Odense og Assens blandt roedyrkerne).

- Mekaniseringen af den fynske småindustri 1880-1910. Håndværk og industri blev mekaniseret i årene op mod 1. verdenskrig, siger vi. Undersøgelser af hvordan og med hvilken virkning ville give os fast grund under fødderne.

- Hjemmemarked og verdensmarked. Det internationale marked har spillet en rolle i hele perioden 1840-1970. Meget af jernindustrien er opstået for at erstatte import med lokale produkter. Slagterier og mejerier havde oprindeligt England som marked. Men efter 2. verdenskrig er markedet blevet internationalt, og dette har afgørende ændret virksomhedernes vilkår og muligheder.

- Efterkrigstidens forandringer af de fynske virksomheder. I 1950'erne og 1960'erne gennemløb mange virksomheder en kraftig fornyelse med ændrede produktionsgange og ny teknologi. Denne proces savner grundlæggende undersøgelser, især sammenlignende undersøgelser, også på Fyn.

- Fynske godser og fynsk industri i det 19. århundrede. Før 1840 kendes adskillige eksempler på, at de fynske godsejere spillede en aktiv rolle i etablering af industriforetagender, og også senere i århundredet ser det ud til, at godsejere har mange interesser i konkrete virksomheder. Faktisk er det muligt, at godsejerne som gruppe har spillet en langt større rolle end erkendt i de første faser af industrialiseringen på Fyn - og at vi faktisk her har et uerkendt fynsk særtræk.

9. Fredet og beskyttet i planlægningen i regionen

Amtets udpegning til regionalplanen

Kun fire egentlige industrimiljøer er blevet udpeget af Fyns Amt til at indgå i den kommende regionplan:

- Odense gl. Staalskibsværft.
- Englandskaj med Muus' pakhuis i Odense.
- Østre Havnekaj med Odense ny Silopakhus.
- Frederiksøen, Ring Andersens skibsværft i Svendborg.

Fredninger

Fredede industrimiljøer på Fyn. Efter liste udarbejdet af Caspar Jørgensen i juli, 2003. Hvis vindmøller, vandmøller, offentlige værker, landhåndværk og andre håndværksbygninger undtages, findes der kun tre deciderede industribygninger på Fyn, der er fredet:

Tekstilindustri

Klosterbakken 13 (tidl. Klaregade 42), Odense Kommune.

Odense tidligere Tugthus. Forhuset mod Klaregade. Fredet i 1954.

Brogade 4, Middelfart.

Den fredede bygning blev oprindeligt opført som tekstilfabrik.

Drikkevareindustri

Bryggergården 2-6, Fåborg Kommune.

Bryggergården, forhuset mod Nørregade og det dermed sammenbyggede sidehus (1858 og senere).

Fredet i 1977.

Derudover er Elværket på Thrige-området i Odense fra 1917 i øjeblikket under behandling med henblik på en kommende fredning.

10. Litteratur – et udvalg

Nationalt dækkende litteratur:

- Hansen, Svend Aage: Økonomisk vækst i Danmark. Bind 1 – 2. 1984.
Johansen, Hans Chr.: Industriens vækst og vilkår 1870 – 1973. Viborg, 1988.
Kulturhistorien i planlægningen. Udpegning af værdifulde kulturmiljøer i regionplanlægningen.
Nielsen, Axel. Industriens Historie i Danmark, III, 1-2, København 1944.
Rawert, O. J.: Kongeriget Danmarks industrielle forhold: Fra de ældste tider indtil begyndelsen af 1848. Ebeltoft, 1992.
Sestoft, Jørgen: Arbejdets bygninger. 1979.
Skov- og Naturstyrelsen, 1999.
Willerslev, Rich.: Studier i dansk industrihistorie. 1850-1880. København, 1952.
Wistoft, Birgitte, Petersen, Flemming, Hansen, Harriet M. og Thorndahl, Jytte: Elektricitetens Aarhundrede. Dansk Elforsynings historie 1891-1991. 2 bd. Viborg, 1991-2.

Lokalt og regionalt dækkende litteratur:

- Bro-Jørgensen, Jens og Marcussen, Ove: Svendborg købstads historie. Svendborg, 1959-60.
Burchardt, Jørgen: Provinsindustri. Faaborg, 1984.
Dalgas, Carl: Svendborg amt beskrevet 1837. Odense, 1992.
Dyrbye, Holger og Thomsen, Jørgen: Spænding i fællesskab. I/S Fynsværket 50 år. Odense, 1999.
Fornjotur, S.P. og Jensen, Arthur (red.): Dansk industri-stat: 145 førende industrivirksomheder og deres ledere. 1934
Hahn-Thomsen, Preben: Nyborg i 800 år. Nyborg, 1971.
Hansen, Hans og Jacobsen, Hans Henrik: Bogens Historie. Bind 1-5. 1988.
Hansen, Harriet M. og Dragsbo, Peter: Middelfart. Fra færgeby til broby. Odense, 1996.
Hansen, Harriet M.: Fra bælt til bælt - Efflas historie gennem 50 år. Odense, 2000.
Harnow, Henrik: Industribyen Odense. Kerteminde, 2001.
Hofman (Bang), Jacob Aall: Odense amt beskrevet 1843, bd. 1-2. Odense 1991.
Johansen, Boje og Møller: Fabrik og bolig. Odense, 1973.
Kaarsted, Tage, Johansen, Hans Chr., Oxenvad, Niels og Tofte, Carsten (redaktører): Odense bys historie. Bind 6-10. Odense, 1979-1988.
Larsen, Lars H.: De fynske teglværker ca. 1840 – 1908. Specialeafhandling. Odense, 2001.
Mortensen, Ole: Fynske kystmiljøer. Fyns Amt. 2002.
Porsmose, Erland, Bjerre, Birgit og Sørensen, Kurt Risskov: Kerteminde Bys Historie. Odense, 2000.
Trap, Danmark. 1899, 1923, 1956

Statistik:

- Andersen, Lars Bugge: Erhvervsstrukturens udvikling i Danmark 1901 – 1976. 1981.
Bayer, J. T.: Dansk Provinsindustri. Statistisk fremstillet. København, 1885.
Erhvervsstrukturens Udvikling i Danmark. 1901-1976. Tabelværk 1 - 2. GeoRuc, 1983.
Erhvervstælling for 1850. Statistisk Tabelværk. Statistisk Bureau.
Erhvervstælling for 1860. Statistisk Tabelværk. Statistisk Bureau.
Erhvervstællingen 1897. Statistisk Tabelværk, rk. V, litra A, nr. 1. København, 1899.
Erhvervstællingen 1906. Statistisk Tabelværk, rk. V, litra A, nr. 7. København, 1908.
Erhvervstællingen 1914. Statistisk Tabelværk, rk. V, litra A, nr. 12. København, 1917.
Erhvervstællingen 1935. Statistisk Tabelværk, rk. V, litra A, nr. 21. København, 1939.

Erhvervstællingen 1958. Statistisk Tabelværk 1963, II. København, 1963.
Erhvervstællingen 1958. Statistisk Tabelværk 1963, IV. København, 1963.
Erhvervstællingen 1958. Statistisk Tabelværk 1963, VII. København, 1963.
Madsen, Peter Astrup T.: Den regionale udvikling af erhvervsstrukturen i Danmark 1901-76. Århus, 1987.

Eksempler på virksomhedsspecifik litteratur:

A/S Brandts Klædefabrik 1869 – 1944. Odense, 1944.
Andelsselskabet Odense Offentlige Slagtehuse og Eksportslagteri. 1897 – 1922. Odense, 1922.
Boje, Per og Johansen, Hans Chr.: Altid på vej... Albani Bryggeriernes historie 1859-1984. Odense, 1989.
Brandts Klædefabrik. Erindringer. Brandt-arbejdernes Historiske Forening. Odense, 1993.
Burchardt, Jørgen: Historiens lange tråd. NKT Trådværket 1899-1999. Viborg, 1999.
Clausen og Clausen: Andelsselskabet Odense Eksportslagteri, 1897 – 1947. Odense.
Harnow, Henrik: Den fynske industri fader - M.P. Allerup og det danske industrimøde i Odense 1858. Fynske Minder 2000, s. 23-45
Jensen, Hans: Aktieselskabet R. Nielsens Piske- og Stokkefabrik. Lunghøj pr. Gelsted. Gelsted, 1982.
Kaarsted, Tage og Boje, Per: Thomas B. Thrige – primus motor. Odense, 1983.
Munkebos forvandling – Fra landsby til værftsby. Munkebo, 2000.
Møller, Per Grau: Kongshøj Hammerværk - et fynsk landindustrielt anlæg. Fynske Årbøger 1990, s. 83-106.

11. Bilag

Bilag 1.

A er virksomhedernes hovedpersoner, ejeren. B er de primære ansatte. Ikke medtaget her er tyende C samt koner og børn D.

Statistisk Bureau. Statistisk Tabelværk. Tællinger for 1850 og 1860.

1850	Odense Amt	Svendborg Amt	Hele Fyn Landdistrikt.	Hele Fyn Købstæderne	I alt i branchen. Ejere og arbejdere
	A/B	A/B	A/B	A/B	
Bogtrykkere	Od: 1/20 As: 1/1	1/1	0/0	3/22	25
Jernstøbere	Od: 3/14 As: 1/3	Sv: 2/3 Nyb: 1/5	2/0	7/25	34
Klædefabrikatorer, overskærer	4/25	0/0	0/0	4/25	29
Maskinfabrikanter	0/0	0/0	0/0	0/0	0
Vævere, bomuld og linned	Od: 23/34 Ker: 5/0 Mi: 10/2 As: 11/10 Bog: 4/1	Sv: 19/3 Nyb: 1/3 Rud: 17/22	1811/362	102/ 89	2364

Od: Odense, As: Assens, Sv: Svendborg, Ny: Nyborg, Mi: Middelfart, Ker: Kerteminde, Bog: Bogense, Rud: Rudkøbing

1860	Odense Amt Købstæderne	Odense Amt Landdistrikt.	Svendb. Amt Købstæderne	Svendb. Amt Landdistrikt.	I alt i branchen Ejere og arb.
	A/B	A/B	A/B	A/B	
Bogtrykkere	9/47	0/0	4/17	0/0	77
Jernstøbere	11/239	0/0	9/136	0/5	400
Klædefabrikatorer, overskærer	5/42	1/18	0/0	0/0	66
Maskinfabrikanter	7/28	3/9	0/0	2/5	54
Vævere	79/284	996/2370	32/139	846/1857	6603

Bilag 2.

Oversigt over industrivirksomheder efter J. T. Bayers værk: ”Dansk Provinsindustri - statistisk fremstillet”, København 1885. Udtrykket er de enkelte byers hovedindustrier, samt et samlet antal virksomheder og ansatte for byerne og den fynske område som et hele.

1885	Virksomheder	Mænd	Kvinder	Børn u. 14 år	Ansatte i alt	Hestekrafter i alt
Odense						
Bog- og stentrykkeri	5	75	33	18	126	5,25
Bryggeri	3	76	1	1	78	12
Garveri	10	39	-	1	40	8
Jernstøberi	4	225	-	-	225	30
Papirfabrik	1	72	60	-	132	340
Savværk	2	20	-	2	22	92
Sukkerkøgeri	1	200	20	-	220	245
Tekstilfabrik.	3	57	12	23	92	22
Tobaksfabrikker	6	79	19	141	239	2
Odense i alt	80	1291	570	217	2078	-
Svendborg						
Bog- og stentrykkeri	3	9	2	4	15	0,5
Bryggeri	4	24	-	1	25	4
Garveri	6	39	-	-	39	14
Jernstøberi	2	87	-	-	87	10
Savværk	3	5	-	-	5	23
Tekstilfabrik.	1	15	11	4	30	12
Tobaksfabrikker	4	61	15	52	128	0
Svendborg i alt	43	326	59	89	474	-
Faaborg						
Bog- og stentrykkeri	1	7	1	-	8	1
Bryggeri	1	3	-	-	3	-
Garveri	3	19	-	-	19	-
Jernstøberi	2	32	-	-	32	4
Tekstilfabrik.	2	17	5	13	35	3
Savværk	1	4	-	-	4	20
Tobaksfabrikker	1	5	2	10	17	-
Faaborg i alt	26	198	9	330	537	-

1885	Virksomheder	Mænd	Kvinder	Børn u. 14 år	Ansatte i alt	Hestekrafter i alt
Kerteminde						
Bog- og stentrykkeri	1	2	-	-	2	-
Bryggeri	2	3	-	-	3	-
Garveri	2	5	-	-	5	-
Jernstøberi	1	13	-	-	13	4
Tekstilfabrik.	1	5	-	-	5	3
Savværk	1	7	-	1	8	6
Kerteminde i alt	14	46	-	1	47	-
Middelfart						
Bog- og stentrykkeri	1	5	-	-	5	-
Garveri	1	6	-	-	6	6
Jernstøberi	1	16	-	-	16	6
Tekstilfabrik.	1	4	-	2	6	4
Piskefabrik	1	18	6	2	26	-
Tobaksfabrikker	1	3	-	5	8	-
Middelfart i alt	10	71	6	12	89	-
Assens						
Bog- og stentrykkeri	1	2	-	3	5	-
Garveri	1	5	-	-	5	-
Savværk	1	2	-	-	2	8
Tobaksfabrikker	1	4	-	14	18	-
Assens i alt	9	33	6	15	54	-
Nyborg						
Bog- og stentrykkeri	1	4	-	2	6	-
Hammerværk	1	20	-	-	20	70
Jernstøberi	1	24	-	-	24	4
Tekstilfabrik.	1	7	-	-	7	7
Tobaksfabrikker	1	22	2	34	58	-
Nyborg i alt	6	80	2	36	118	-
Bogense						
Bog- og stentrykkeri	1	3	-	-	3	
Farveri	3	6	1	1	8	1,5
Garveri	1	2	-	-	2	-
Jernstøberi	1	16	-	-	16	4
Savværk	1	4	-	-	4	4
Bogense i alt	8	35	1	1	37	-

1885	Virksomheder	Mænd	Kvinder	Børn u. 14 år	Ansatte i alt	Hestekrafter i alt
Rudkøbing						
Bog- og stentrykkeri	3	13	-	-	13	-
Garveri	2	9	-	-	9	-
Jernstøberi	2	44	1	-	45	8
Tekstilfabrik.	1	5	-	-	5	-
Tobaksfabrikker	2	12	-	22	34	-
Rudkøbing i alt	12	98	1	22	121	-
Ærø i alt	2	19	3	2	24	

Fyns Stift i alt	210	2197	657	725	3579
-------------------------	------------	-------------	------------	------------	-------------

Bilag 3. Erhvervstællingen 1897.

Danmarks Statistik. Statistisk Tabelværk, rk. V, litra A, nr. 1. København, 1899.

	Antal dampmaskiner			Kedlernes hestekraft		
	1883	1897	Tilvækst i %	1883	1897	Tilvækst i %
Fyn	335	764	128,1	2854	8184	186,8
Jylland	700	1934	176,3	6715	19341	188,0
København	544	758	39,3	7473	15862	112,3
Købstæderne og handelspladserne	909	1688	85,7	10616	24530	131,1
Landdistrikterne	1323	3364	154,3	11726	32791	179,6
Det egentlige Danmark	2776	5810	109,3	29815	73183	145,5

Bilag 4. Erhvervstællingen 1906.

Danmarks Statistik. Statistisk Tabelværk, rk. V, litra A, nr. 7. København, 1908.

A.

1906	Folketal, 1. juni 1906	Antal industrielle virksomheder	Samlet personale	Egentlige industrielle arbejdere	% beskæftiget i industrien	Personer pr. virksomhed i gennems.
Odense	40600	1662	9145	6677	22,5	5,5
Svendborg	11800	528	2621	1871	21,5	5,0
Nyborg	7930	282	1125	774	14,2	4,0
Middelfart	5210	184	852	617	16,4	4,6
Assens	4650	249	738	440	15,9	3,0
Faaborg	4360	278	984	606	22,6	3,5
Kerteminde	2500	143	394	215	15,8	2,8
Bogense	2470	150	424	267	17,2	2,8
Rudkøbing	3450	204	638	387	18,5	3,1
Marstal Hdpl.	2900	124	309	173	10,7	2,5
Ærøskøbing	1440	107	223	102	15,5	2,1
De fynske landdistrikter	202400	8260	16186	7286	12,5	2,0
Hele landet	2598400	85242	317086	208444	12,2	3,7
København	428000	10849	88960	68641	208	8,2
Århus	55400	1470	11064	8503	185	7,0
Aalborg	31500	749	5408	4133	190	8,3

Fra tabel 23, side 63.

B.

1906	Odense by	Odense Amt Landdistrikterne	Svendborg Amt Landdistrikterne	Danmarks Landdistrikter	Hele landet
	Virks./Ansatte	Virks./Ansatte	Virks./Ansatte	Virks./Ansatte	Virks./Ansatte
Næring og nydelse	247/1646	561/1455	583/1531	7901/20699	12096/55445
Tekstil	33/1464	196/259	193/232	2331/5315	3009/19006
Beklædning	675/1625	1181/1599	1443/1845	15682/21138	28862/63314
Trævare	75/280	321/471	308/546	3077/5740	4452/13361
Sten, ler og glas	22/417	95/448	112/647	1293/11727	1754/17388
Jern og metal	160/1287	470/981	407/928	6293/13049	9878/49232
Teknisk og kemisk	20/264	14/78	2/5	210/2283	737/9327
Papir	7/171	1/191	- / -	9/806	108/2801
Grafisk	59/468	21/28	22/27	315/567	1677/9572
I alt, alle brancher	1662/9145	4023/8004	4241/8182	52627/114066	85242/317086
Antal ansatte i gmns. i alle	5,5	2,0	1,9	2,2	3,7

Undladt er "Læder- og Lædervareindustri", samt "Jordarbejde, Bygnings- og Møbelindustri". De er dog begge med i "I alt, alle brancher". "Teknisk og kemisk" medtager både elektricitets- og gasværkerne. Fra Tabel II.

Bilag 5. Erhvervstællingen 1914.

Danmarks Statistik. Statistisk Tabelværk, rk. V, litra A, nr. 12. København, 1917.

Ved sammenregning af de statistiske oplysninger fra tabel I og II er det muligt at lave en samlet opstilling der svarer til tabellerne for de senere tællinger. Det vil sige antallet af virksomheder og ansatte indenfor de forskellige industrielle brancher, samt en procentvis opgørelse af den fynske andel i forhold til landet samlet set.

1914	Odense købstad	Odense Amt	Svendborg Amt	Fyn Samlet	Landet samlet	Fyns andel i %
	Virks./Ansatte	Virks./Ansatte	Virks./Ansatte	Virks./Ansatte	Virks./Ansatte	Virks./Ansatte
Næring og nydelse	159/1698	832/3860	797/2786	1629/6646	12203/62844	13/11
Tekstil	17/647	137/1571	150/373	287/1944	1465/17336	20/11
Beklædning	429/931	1937/3546	1744/2902	3681/6448	25959/65050	14/10
Trævare	46/236	390/829	345/712	735/1541	4185/13437	18/11
Sten, ler og glas	19/376	145/1010	139/788	284/1798	1694/19485	17/9
Jern og metal	157/2249	726/4355	593/2240	1319/6595	10644/62919	12/10
Kemisk og teknisk	16/358	105/570	61/223	166/793	1145/13033	14/6
Papir	4/149	6/510	3/37	9/547	106/3550	8/15
Grafisk	54/494	100/607	73/332	173/939	1841/12161	9/8

Undladt er kategorierne: "Læder- og Lædervareindustri", samt "Jordarbejde, Bygnings- og Møbelindustri".

Bilag 6. Erhvervstællingen 1935.

Danmarks Statistik. Statistisk Tabelværk, rk. V, litra A, nr. 21. København, 1939.

1935	Odense Amtskreds	Assens Amtskreds	Svendborg Amt	Fyn samlet	Landet samlet	Fyns andel i %
	Virks./ansat	Virks./ansat	Virks./ansat	Virks./ansat	Virks./ansat	Virks./ansat
Næring og nydelse	736/3691	288/903	867/2490	1891/7084	16045/73677	12/10
Tekstil	45/1593	17/33	37/178	99/1804	980/20129	10/9
Beklædning	603/2120	208/383	595/1115	1406/3618	11757/49597	12/7
Trævare	560/2027	286/688	753/1683	1599/4398	140653/31390	11/14
Sten, ler og glas	109/897	56/254	137/777	302/1928	2357/22445	13/9
Jern- og metal	799/6670	316/1601	830/2347	1945/10618	17619/95164	11/11
Kemisk	127/873	60/197	139/407	326/1477	3015/26983	11/5
Papir	9/609	-/-	7/108	16/717	209/5719	8/13
Bøger, billeder og blade	108/743	29/71	91/276	228/1090	2409/15313	9/7

Kategorierne "Jordarbejde- og Bygningsindustrien", "Læder og lædervare" og "Soignering" er udeladt.

Bilag 7. Erhvervstællingen 1958.

Danmarks statistik. Statistisk Tabelværk 1963, II, IV og VII. København, 1963.

1958	Odense Amtskreds	Assens Amtskreds	Svendborg Amt	Fyn Samlet	Landet samlet	Fyns andel i %
	Virks./ansat	Virks./ansat	Virks./ansat	Virks./ansat	Virks./ansat	Virks./ansat
Næring og nydelse	358/5123	122/1349	365/2911	845/9383	7838/103358	11/9
Tekstil	25/1778	8/110	20/333	53/2221	825/23859	6/9
Beklædning og fodtøj	415/2711	136/300	340/626	891/3637	9100/46128	10/8
Trævare, samt møbelindustri	359/2676	116/770	261/1384	736/4830	5340/32198	14/15
Sten, ler og glas	53/696	23/112	47/358	123/1166	1457/21723	8/5
Jern- og metal	103/3144	12/813	33/813	148/4770	1786/34480	8/14
Maskiner og transportmid.	501/5684	180/750	468/3000	1149/9434	10461/98112	11/10
Elek.maskiner o.l.	42/4116	11/23	21/131	74/4270	837/27936	9/15
Kemisk	20/166	1/11	6/32	27/209	480/16475	6/13
Papir	9/1071	1/2	2/43	12/1116	274/11309	4/10
Grafisk	75/1464	15/69	29/350	119/1883	1893/29859	6/6

Kategoriene "Jordarbejde- og Bygningsindustrien" og "Læder og lædervare" er udeladt.

Bilag 8.

Andersen, Lars Bugge: Erhvervsstrukturens udvikling i Danmark 1901 – 1976. 1981.

Den procentuelle andel af arbejdsstyrken der var ansat i fremstillingsindustrien fra 1901 til 1976 i udvalgte amter, amtskredse og i hele landet.

	1901	1906	1911	1930	1940	1950	1960	1965	1970	1976
København	47,74	43,53	45,92	43,40	45,33	45,34	43,69	40,28	32,17	23,02
Frederiksberg	41,50	36,64	37,86	34,16	34,78	35,42	34,66	32,31	26,60	20,59
Kbh. Amt	32,86	35,38	32,66	40,61	41,38	41,94	42,73	41,52	36,83	28,94
Frederiksborg	29,22	29,80	26,71	31,05	35,21	39,00	41,38	40,95	37,83	31,50
Svendborg	26,45	25,31	24,94	24,93	25,81	28,13	29,93	32,90	33,71	28,64
Odense	32,07	32,76	33,66	37,17	40,63	42,42	45,10	45,71	42,05	35,11
Assens	m. Od	24,74	26,76	28,59	27,87	31,08	32,85	36,54	37,03	32,00
Århus	34,18	36,21	34,23	38,57	40,48	39,98	39,97	38,77	34,45	28,16
Ålborg	26,69	25,57	25,22	30,46	33,24	33,56	35,38	36,18	35,94	30,44
Hele landet	29,44	28,49	28,60	30,73	33,42	34,86	36,51	37,25	35,60	29,82

Bilag 9.

Grundlæggelsen af de tidlige jernstøberier

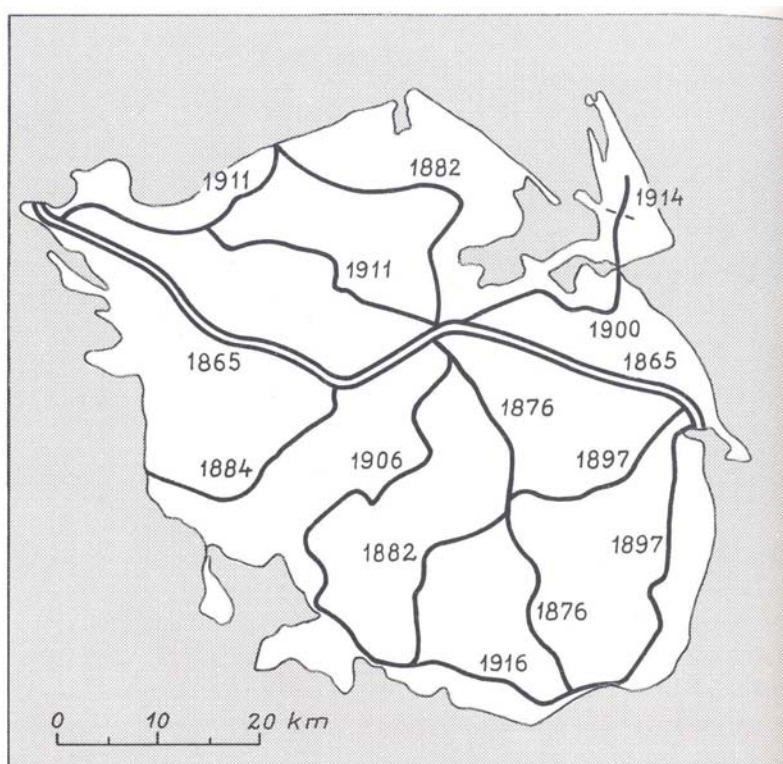
- 1836 – Allerups Jernstøberi i Odense
- 1836 – Assens
- 1841 – Phønix i Odense
- 1842 – Nyborg Jernstøberi
- 1847 – Kerteminde Jernstøberi (ejet af M.P. Allerup fra 1875 til 1895)
- 18?? – Rudkøbing
- 1850 – Svendborg Jernstøberi
- 1852 – Bogense Jernstøberi
- 1852 – Middelfart Jernstøberi. Hess' Jernstøberi fra 1854.
- 1852 – Nørrebros Jernstøberi i Odense
- 1855 – Faaborg Jernstøberi (samt Erik Jensens Jernstøberi fra 1851-1883)
- 1856 – Rasmussen og Co. i Odense
- 1939 – Ringe Jernstøberi

Bilag 10.

Jernbanens udbredelse på Fyn

- 1865 – Odense
- 1865 – Middelfart
- 1865 – Nyborg
- 1876 – Svendborg
- 1882 – Fåborg (og igen i 1906)
- 1882 – Bogense
- 1884 – Assens
- 1900 – Kerteminde

De fynske jernbaner med angivelse af første driftsår.
Fra ”Moderne Tider – Odense 1868-1914”.

Bilag 11.

Befolkningstallene for de fynske købstæder. 1801 – 1950.

	1801	1850	1901	1930	1950
Assens	1.443	2.963	4.665	4.842	5.053
Bogense	760	1.497	2.168	2.550	3.133
Faaborg	1.061	2.328	4.218	4.516	5.058
Kerteminde	1.045	1.833	2.552	3.171	3.795
Marstal	1.449	2.473	3.174	2.171	1.997
Middelfart	1.019	1.633	4.469	7.480	8.711
Nyborg	1.866	3.059	7.790	9.700	10.775
Odense	5.782	11.122	40.138	56.759	100.940
Rudkøbing	1.141	2.333	3.462	4.129	4.541
Svendborg	1.942	4.556	11.543	14.392	23.069
Ærøskøbing	1.291	1.712	1.485	1.294	1.375